

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Katedra sociologie

Metodologie sociálních věd v pojetí Karla R. Poppera

autor práce: **Petr Hampl**

vedoucí práce: **Doc. PhDr. Ing. Marek Loužek, PhD.**

Dobřichovice, červen 2012

Abstrakt

Rigorózní práce „*Metodologie sociálních věd v pojetí Karla R. Poppera*“ se zabývá metodologickými aspekty Popperova díla a jejich praktickou použitelností, která je testována na třech konkrétních sociologických teoriích. První část práce se věnuje popisu principů Popperovi metody. Autor představuje kritéria pro rozlišení mezi vědeckou teorií a metafyzickým vyprávěním, které je možné aplikovat na teorie z oblasti sociálních věd. Klíčový je popis „Popperových břitev“, tedy dvou souborů kritérií, které umožňují vymezit demarkační čáru mezi vědeckou teorií a metafyzickým vyprávěním a také určit demarkační čáru mezi metafyzickou teorií a nekonzistentním shlukem postřehů a pocitů. Ve druhé části aplikuje „Popperovu břitvu“ na teorii překročení mezí Denise Meadowse, teorii kapitalistické revoluce Petera L. Bergera a na teorii rizikové společnosti Ulricha Becka. Dospívá k závěru, obě Popperovy břitvy mají dostatečnou diskriminační schopnost.

Abstract

Thesis "Methodology of social sciences in the concept of Karl R. Popper" deals with methodological aspects of Popper's work and their practical applicability which is tested on three specific sociological theories. The first part focuses on the description of principles of Popper's method. The author presents the criteria to distinguish between scientific theories and metaphysical narratives that can be applied on theories in social science. The main aim is a description of "Popper razors" that are two sets of criteria that allow defining the demarcation line between scientific theories and metaphysical narratives, and determine the demarcation line between metaphysical theory and inconsistent observations and feelings. In the second part uses the "Popper's razor" on the theory of exceeded limits of Denise Meadow, theory of the capitalist revolution of Peter L. Berger and theory of risk society of Ulrich Beck. It concludes both Popper's razors are sufficient discriminatory determinants.

Prohlašuji, že jsem předkládanou rigorózní práci vypracoval samostatně, a to výhradně na základě pramenů citovaných a uváděných v seznamu použité literatury.

Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Dobřichovice, červen 2012

OBSAH:

1. Úvodem.....	6
2. Cíle práce	7
3. Problémy s interpretací aneb Dvě poznámky k volbě tématu.....	11
3.1. Otevřená společnost a Popperova politická sociologie	11
3.2. Proč právě metoda	14
3.3. Jak se v textu orientovat	15
4. Základy obecné metodologie vědy	16
4.1. Jednota přírodních a společenských věd.....	16
4.2. Základní body vědecké metody	18
4.3. Problém indukce	21
4.4. Motivace badatele a nestrannost metody	25
4.5. Kritéria pro posuzování metody	26
4.6. Problém demarkace	28
4.6.1. Hranice mezi vědou a metafyzikou.....	28
4.6.2. Jak se orientovat uvnitř sféry vědy	29
4.6.3. Metafyzické teorie	31
4.7. Pravděpodobnost a vědecká metoda	33
5. Stanovisko k některým metodologickým doktrínám.....	36
5.1. Esencialismus (pojmový realismus)	36
5.2. Sociologie vědění	39
5.3. Instrumentalismus	43
5.4. Empirismus	47
5.5. Dialektika.....	49
6. Bída historicismu.....	54
7. Popperova břitva	58
7.1. Trojí status sociálněvědní teorie.....	60
7.2. „Dolní demarkační kritérium“ pro metafyzické vyprávění –Popperova břitva druhého řádu.....	61
8. Aplikace Popperovy břitvy na vybraná díla soudobé sociologie.....	62
8.1. Teorie překročení mezí (Dennis Meadows).....	63
8.2. Teorie kapitalistické revoluce (Peter L. Berger)	67
8.3. Teorie rizikové společnosti (Ulrich Beck)	72

9. Závěr	76
----------------	----

1. Úvodem

Následující text vznikl přepracováním a rozšířením diplomové práce, kterou jsem obhájil v roce 1998. Během 14 let, které od té doby uplynuly, jsem se některé věci naučil, některé pochopil, možná ztratil některé iluze, přečetl další knihy a měl možnost pracovat s dalšími inspirujícími učiteli. To všechno by se mělo v této rigorózní práci nějak projevit. Proto je řada tvrzení formulována jinak, některá zmizela, nějaká přibyla. A přibylo také několik nových kapitol.

Nebudu nicméně obtěžovat čtenáře tím, že bych na téměř každé stránce odkazoval na svou vlastní diplomovou práci nebo z ní citoval. Pokud chce čtenář provést srovnání, příslušný odkaz je v seznamu literatury.

Zároveň bych rád využil této příležitosti, abych poděkoval panu docentu Loužkovi za vstřícnost a podporu při vedení práce. Byla to pro mne výjimečná příležitost pracovat s někým, jehož práce už roky nadšeně čtu. A učit se od něj zblízka.

2. Cíle práce

Je jednou z charakteristik naší doby, že v zásadě kdokoli může přijít s jakoukoliv teorií (respektive komplexním tvrzením o tom, co se ve společnosti děje) a požadovat na základě této teorie realizaci velkolepého státního programu. Stačí projít novinové články nebo programy seminářů neziskových organizací. Je to něco, co se hodně podobá schumpeterovské podnikatelské inovaci¹, ovšem s tím rozdílem, že probíhá ve státním nebo neziskovém sektoru.

Když Peter Drucker ve svém slavném díle *Innovation and Entrepreneurship*² hovoří o nových produktech, nových službách a vstupu na nové trhy, opakovaně zmiňuje, že stejný princip „podnikatelství“ by měl být aplikován i v organizacích státní správy. Jenže Druckera v polovině 80. let nejspíš nenapadlo, že přijde doba, kdy budou nové regulace a nařízení vznikat rychleji než komerční produkty.³

Je zjevné, že k tomuto stavu přispívá neschopnost třídít tvrzení o dění ve společnosti jinak než podle schopnosti příznivců těchto teorií získat peníze nebo provádět úspěšné public relations. Chybí jakékoliv objektivní kritérium.

Návrat k Popperovi by nám mohl taková kritéria poskytnout. Nedělám si iluze, že by to mohlo znamenat zásadní zvrát situace. Jak přesvědčivě ukázal

¹ Máme na mysli Schumpeterův koncept podnikatelské inovace. (Schumpeter, 1987, str. 81-87)

² viz (Drucker, 1986)

³ O neustálém a rychlém nárůstu státních institucí, regulací a nařízení se často hovoří zejména v souvislosti s Evropskou unií (Mach, 2003), jedná se nicméně o obecnější problém, který se projevuje i mimo Evropu. (Hampl, 2011)

Karl Mannheim⁴, myšlenky se šíří spíše proto, že odpovídají zájmu určité skupiny než díky své pravdivosti než nepravdivosti. Nicméně mohl by pomoci alespoň v tom, že by skupiny snažící se uchovat prostor pro svobodný občanský život vybavil další argumentační rovinou.

Takové použití Popperovy metodiky je ostatně v naprostém souladu s jeho vlastními představami o jejím využití. Sám chápal vědecké objevování jako osvobozující sílu a metodiku jako něco, co může učinit lidský život svobodnějším nebo méně svobodným. Tuto skutečnost ještě zmíníme v kapitole Jednota přírodních a společenských věd.

Cílem následující práce tedy je:

- Dát Popperovým kritériím pro rozlišení mezi vědeckou teorií, jaké může být přikládána odpovídající autorita (tedy seriózně formulovanou hypotézou), a metafyzickým vyprávěním⁵ jednoznačnou a co nejsnadnější podobu, která bude snadno aplikovatelná na teorie z oblasti sociálních věd. V ideálním případě pak najít něco jako „Popperovu břitvu“ nebo pokud možno najít dokonce dvě takové břitvy či soubory kritérií. Jedna by měla vymezit demarkační čáru mezi vědeckou teorií a metafyzickým

⁴ Máme na mysli velmi jednoduché kritériem určující, jaké příčiny mají být zahrnuty do vysvětlení jevu. Kritéria, která bývají připisována britskému středověkému učenici Williamovi z Occamu. Occamova břitva sestává ze dvou zásad:

- 1) Pluralitas non est ponenda sine necessitate. (rozuměj: Existuje-li více vysvětlení, má být upřednostňováno to nejméně komplexní.)
- 2) Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem. (rozuměj: Je-li možné výsledky jevu vysvětlit i bez určité příčiny, nemá být tato příčina zahrnuta.)

To obojí lze shrnout do zásady, že uvažovány mají být pouze ty příčiny, které jsou pro vysvětlení jevu nezbytně nutné.

(Wikipedie. Occamova břitva: online)

Pro naše účely je zajímavá především jednoduchost, která umožňuje velmi snadnou aplikaci Occamovy metodologické zásady. Stejnou jednoduchost se snažíme dát i popperovským principům.

⁵ viz kap. 3.1.

(předvědeckým) vyprávěním, druhá by měla určit podobnou demarkační čáru mezi metafyzickou teorií a nekonzistentním shlukem postřehů a pocitů.⁶

- Tato kritéria aplikovat na tři konkrétní sociologické teorie, respektive sociologická díla. Díla byla vybrána v podstatně náhodně, nicméně s ohledem na následující kritéria:
 - Jedná se o práce ze soudobé sociologie.
 - Jedná se o práce, které dosáhly takového přijetí, že jsou pokládány za součást širšího sociologického kánonu.
 - Svými východisky, závěry, stylem i způsobem formulace závěrů se od sebe navzájem výrazně liší.
- Tyto pomůcky aplikovat na konkrétní teorie. Vybrali jsme tři v podstatě náhodně, nicméně šlo o to, aby všechny byly z poslední doby, všechny byly všeobecně akceptované (trénovat se na nějaké okrajové podivínské teorii není žádné umění).

Primárním cílem není posouzení těchto děl, nýbrž ověření, zda jsou formulovaná kritéria prakticky použitelná a zda mají dostatečnou diskriminační schopnost.

Teoriemi, na nichž budou získaná kritéria testována, jsou:

- Pozdní pohled Petera L. Bergera na kapitalismus jako emancipující cíl, jak je zachycen v knize Kapitalistická revoluce.⁷
- Učení Denise Meadowse o mezích růstu, konkrétně ta jeho podoba, která byla formulována v knize Překročení mezi.⁸
- Teorie rizikové společnosti Ulricha Becka.⁹

⁶ Zde nemohu nepřipomenout docenta Ivana Muchu, který při jedné ze svých přednášek litoval, že není doprovázen hrou na klavír v impresionistickém stylu. Měl zjevně pocit, že právě to by odpovídalo jeho přístupu. (Osobní zážitek autora práce)

⁷ Berger, 1993

⁸ Meadows, 1995

⁹ Beck, 2004

I když testování budou podrobeny v tomto případě sociologické teorie, měl by být výsledek aplikovatelný i na další společenské vědy. Jak totiž ukázal Loužek¹⁰, Popperovy zásady je možné v plné míře aplikovat i na ekonomii. A není žádný důvod, proč by se jim měly vymykat psychologie, antropologie či další obory.

¹⁰ Loužek, 2009, str. 38 a dále

3. Problémy s interpretací aneb Dvě poznámky k volbě tématu

3.1. Otevřená společnost a Popperova politická sociologie

Jméno sira Karla Raimunda Poppera se v sociologickém kontextu nejčastěji spojuje s konceptem otevřené společnosti. Platí to zvláště v politické sociologii, kde se stala otevřená společnost pro podstatnou část teoretiků moderní demokratické levice protipólem k představám „dogmatického ideologa“¹¹ F. A. Hayeka. Téma otevřené společnosti je chápáno téměř jako synonymum Popperova díla i mezi českou sociologickou veřejností. Dosvědčují to očekávání, s jakými se britský filozof setkal při své poslední návštěvě Prahy¹², a moje osobní zkušenost to potvrzuje. Každý, komu jsem se zmínil o tématu své práce, předpokládal, že jejím ústředním tématem bude myšlenka otevřené společnosti. Pokládám proto za nezbytně nutné vysvětlit, proč se v ní slovní spojení „otevřená společnost“ vůbec nevyskytuje a proč za mnohem zajímavější považuji metodologické aspekty Popperova díla. Kromě toho nám shrnutí Popperových společensko-politických názorů usnadní pochopení jeho přístupu k sociální skutečnosti i jeho metodologie.

Sám Popper naznačený význam konceptu otevřené společnosti nepřikládal. Stačí projít jeho rozsáhlejší práce a srovnat, kolik se dostalo

¹¹ Takto hovoří o Popperovi například Ralf Dahrendorf (Macháček, 1993). S obdobnou interpretací se můžeme setkat i u Ilji Šrubaře (Šrubař, 1996) a řady dalších autorů. Realističtěji proti tomu pojímá Poppera J. Sedláček, který píše o jeho „malé sociální citlivosti“. (Sedláček, 1996, str. 76)

¹² Dobrou ukázkou toho, jak se myšlení skutečného Poppera lišilo od myšlení jeho levicových vykladačů, se stala debata v rámci semináře uspořádaného při jeho poslední návštěvě Prahy (In Memoriam, 1994). Zatímco místní intelektuálové pravděpodobně očekávali debatu postavenou na kritice konzumního kapitalismu či alespoň způsobu jeho prosazování v zemích střední Evropy. Popper se nejdříve ostře ohradil proti tomu, aby byla myšlenka otevřené společnosti použita jako ideologie zaštiťující obludný byrokratický proces evropského sjednocování ... a kritizoval západoevropské školství, že je příliš ovlivněno marxismem a antiamerikanismem.

jednotlivým tématům. Otevřené společnosti věnuje jen něco přes 10 stran ve stejnojmenné knize.¹³ I z pozdější autobiografie¹⁴ můžeme soudit, že otevřená společnost jej ani zdaleka nezajímala tolik, jako třeba problém indukce.

Ještě problematičtější je snaha současných interpretů stavět popperovské kritické myšlení do protikladu k hayekovskému neokonzervativismu. V době, kdy pro řadu společenských vědců Hayek představoval se svou kritikou welfare state pouze podivínského nonkonformistu¹⁵, psal o něm Popper s nesmírnou úctou a odkazoval na něj jako na jednu z největších žijících autorit. Jak můžeme soudit z poznámkového aparátu k Bídě historicismu, chápal Popper své názory především jako rozvinutí tezí Hayekových.

Problémy s porozuměním Popperovým názorům v oblasti politické sociologie však nejsou v první řadě selháním jejich interpretů, ale lze je připisovat nejasnostem a nekonzistentnostem uvnitř Popperova díla. To je přímým důsledkem zásad, na jakých stavěl svou metodu.

1. Popper důsledně rozlišoval mezi vědeckým a před-vědeckým, neboli metafyzickým přístupem. Na rozdíl od myslitelů vídeňského kroužku se však nedomníval, že by metafyzické znamenalo totéž co nesmyslné. Podle Poppera se jedná o oblast formulace hypotéz, které teprve musí být podrobeny vědeckému testování. Na rozdíl od vědeckého zkoumání neplatí pro oblast metafyziky žádná pravidla: člověk může vyslovit či napsat všechno, co ho napadne. Čtenář na začátku 21. století si všimne podobnosti s manažerskými technikami založenými na „brainstormingu“ a třídění nápadů, které během brainstormingu vzniknou.¹⁶ Své politické

¹³ Mám na mysli zhruba dvacet stran na konci prvního dílu Otevřené společnosti (Popper, 1994b, str. 156 a násl.). Naprostou většinu místa zde ovšem zabírají komentáře k událostem antického Řecka. Uvádím-li v textu, že se konceptem otevřené společnosti zabývá asi deset stran, ukázalo by se patrně i toto číslo mírně nadsazené.

¹⁴ Popper, 1995

¹⁵ Takto hovoří o Hayekovi například Raymond Aron. (Aron, 1992, str. 89)

¹⁶ Mind Tools. Brainstroming: generating many radical, creative ideas: online

názory Popper pojímal právě jako taková „nadhození“, a tak mimo jiné neusiloval o jejich soustavnější zpracování.

2. Jednotlivé koncepce Popper formuloval důsledně v rámci pokusů o řešení konkrétních problémů. Tam, kde se jednou záležitostí zabývá několikrát v různých kontextech, nabízí i různé aspekty pohledu, aniž by se je pokusil spojit do jednotného výkladu.¹⁷

K těžkostem při interpretaci Popperových politických názorů přispívá i to, že jsou většinou rozptýleny v řadě poznámek a esejů. Ke klíčovému událostem druhé poloviny 20. století se navíc britský filosof explicitně nikdy nevyjádřil. Neznáme přesně jeho názory na vystoupení nové levice, vlnu studentských revolucí 60. let, pravicovou kritiku welfare state či aktivity ekologických a feministických skupin.¹⁸

¹⁷ Tuto zásadu je dobré mít na paměti i při interpretaci Popperových názorů na welfare state. Je pravdou, že v Otevřené společnosti hodnotí „intervencionalismus“ velmi vysoko a pokládá jej za významný pokrok proti předchozímu kapitalismu. Takové stanovisko ovšem zaujal v rámci debaty mezi liberálními demokraciemi na straně jedné a sovětským a německým totalitarismem na straně druhé. Poměrně vstřícně psal ve stejné době o státních intervencích do hospodářského a sociálního života i zmíněný F. A. Hayek. (Hayek, 1991)

¹⁸ Existuje samozřejmě mnoho pokusů Poppera jednoznačně zařadit do pravo-levého spektra politické debaty. Například podle Briana Mageeho měl Popper blízko ke „konzervatismu Margarethy Thatcherové“. Za nejpřínosnější považuje Magee tyto Popperovy názory:

1. Jednoznačné odmítnutí převládajícího kulturního pesimismu. Popper si jasně uvědomoval, že liberální západní společnosti 20. století jsou nejsvobodnějšími a nejhumánnějšími společnostmi v dosavadních lidských dějinách.
2. Dosažení příjmové rovnosti není žádoucí.
3. Nikdo není povinen ztotožnit se s momentálně převládajícími názory, i když to znamená vystavit se obvinění „z reakcionářství a konzervatismu“. Nelze říkat, že v dnešní době musí každý vzdělaný člověk myslet určitým způsobem (například keynesiánsky). Každý si může myslet, jak chce.
4. Momentálně existující hranice mezi státy nesmí být měněny násilím, a to bez ohledu na to, jakým způsobem vznikly. Proti každému narušiteli tohoto principu je třeba nekompromisně zasáhnout. (Určitá stinná stránka této zásady se projevila na konci 80. let, kdy argentinský vojenský režim nechal obsadit Falklandské ostrovy spadající pod britskou správu. Podle Popperem prosazovaného názoru neměla Británie tento

3.2. Proč právě metoda

V oblasti metodologie společenských věd je pozice interpreta Popperova díla mnohem jednodušší. Je totiž možné vycházet ze dvou prací zaměřených na tuto oblast, které po sobě britský filozof zanechal.¹⁹ Dobrým zdrojem informací je i spis *Logic of Scientific Discovery*²⁰, přestože se v něm Popper zabývá především situací a metodou přírodních věd. Jak totiž ukážeme dále, mezi metodou přírodních a společenských disciplín nevidí Popper žádný rozdíl, takže vše řečené o biologii či fyzice je aplikovatelné i na sociologii či psychologii.

Navíc je to právě Popperův důraz na důsledné dodržování zásad kritické metody, který může být pro sociologii naší doby inspirativní. V době, kdy se stále častěji ozývají hlasy, které pojmají sociologii především jako vyprávění²¹, v němž se směřuje ke smazání rozdílu mezi racionální vědou a uměleckým či žurnalistickým projevem, nebo které staví namísto racionality a objektivity schopnost dohodnout se, lhostejno na čem²², má Popperova nekompromisnost rozhodně co říci.

I zde však interpret naráží na celou řadu problémů a bílých míst v Popperově myšlení. Jeho spisy o metodě sociálních věd se soustřeďují především na kritiku myšlení některých velkých postav (například Platóna, Hegela, Marxe nebo Manheima). Dílo, ve kterém Popper zachytil vlastní pojetí správné metody, se nedočkal vydání, ani ve zkrácené podobě. Kromě toho

problém řešit omezenou vojenskou akcí, nýbrž regulérním vyhlášením války (Argentině).

(Magee, B.: *What Use is Popper to a Politician*, v: O'Heary, 1994)

¹⁹ Máme na mysli *Bídu historicismu* (Popper, 1994a) a *Otevřenou společnost a její nepřátelé* (Popper, 1994b; Popper, 1994c).

²⁰ Popper, 1960

²¹ viz práce Václava Bělohradského

²² Dobrým příkladem takového myšlení může být práce Richarda Rortyho *Věda jako solidarita* (Za zrkadlom moderny, 1991, str. 193-208). Jeho názory však rozhodně nejsou ojedinělé.

nemáme k dispozici ani podrobnější zpracování Popperových námitek ke všem směrům, proti jejichž metodě Popper ostře vystupoval. Chybí informace týkající se zejména psychoanalýzy a „nihilismu“, jak Popper pohrdavě nazývá Heideggerovu verzi existencialismu.²³

3.3. Jak se v textu orientovat

Základem, o němž se bude opírat pokus o nalezení Popperovy břitvy, bude pokus o co nejsystematičtější výklad Popperových názorů na metodologii společenských věd. Užívám slova „systematičtější“ místo „systematický“ proto, že Popper své názory neformuloval způsobem, který by umožnil sestavit z nich jednotný systém řešící všechny problémy, s nimiž se bádání v oblasti sociálních věd setkává, a nedostat se přitom do oblasti spekulací.

Budeme se tedy věnovat převážně těm problémům, k nimž máme jednoznačné Popperovo vyjádření. Začneme s výkladem obecných zásad Popperovy metodologie a poté přejdeme k tomu, jak Popper sám tyto zásady aplikoval na některé problémy společenských věd. V další části probereme Popperův pohled na některé zásadní metodologické postoje: pojmový realismus, sociologii vědění, instrumentalismus, empirismus a dialektiku.

Následující výklad Popperových názorů vychází téměř výhradně z jeho čtyř knih uvedených v seznamu literatury. Bylo by možné jej sestavit výhradně z citátů, případně ke každé větě připojit odkaz na jednu nebo více pasáží ve zmíněných čtyřech knihách. Bylo by to však na úkor přehlednosti textu a informační přínos by byl minimální tím spíše, že názory, které jsou předmětem této práce, zastával Popper po celý život a vyložil velmi podobně v mnoha pracích. S trochou jedovatosti by bylo možné říci, že naprostá většina Popperových metodologických bádání spočívá v opakování názorů, které vyložil ve své první práci – *Logic of Scientific Discovery*. Proto nebudu čtenáře obtěžovat záplavou přesných citátů u jednotlivých vět.

²³ Popper, 1994c, str. 69 – 71

Při výkladu Popperových polemik, v těch řídkých případech, ve kterých jeho názory doznaly vývoje a u doslovných citátů jsou v práci samozřejmě uvedeny přesné odkazy, jak velí běžná metodika.

Anglické termíny „Conjecture“ a „Refutation“ překládám jako „pokus“ a „omyl“, i když to proti přesným slovníkovým významům znamená posun.²⁴ Umožňuje to hovořit o Popperem popisované metodě jako o „metodě pokusu a omylu“, což v češtině dává mnohem jasnější význam než „metoda odhadování a zamítání“. Slovo „pokus“ je v následující práci použito výhradně ve smyslu zkusit něco, pokusit se něčeho dosáhnout atd. V ostatních případech užívám výrazu „experiment“.

4. Základy obecné metodologie vědy

4.1. Jednota přírodních a společenských věd

Prvním bodem, který je zapotřebí vyjasnit, než přistoupíme k podrobnějšímu výkladu základů popperovské metodologie, je otázka vztahu mezi přírodními vědami a humanitními disciplínami. Pochopení Popperovy koncepce tohoto základního vztahu je totiž klíčové pro interpretaci jeho textů a poznámek z obou oblastí.

Sám Popper zdůrazňoval, že jeho postoj je ve skutečnosti opačný a že otázku metody humanitních disciplín chápe jako základní i pro přírodovědné bádání.²⁵ K zájmu o vědeckou metodu ho totiž přivedly mimo jiné dvě podstatné zkušenosti. První z nich bylo to, že mladý Popper pracoval určitou dobu jako

²⁴ Conjecture – dohad, domněnka

Refutation – vyvrácení důkazu, popření

(Velký anglicko-český slovník, 1991-1993)

²⁵ Viz například přednáška Science: Conjectures and Refutations (v: Popper, 1976, str. 33-58). Stejně to Popper popisuje i ve své autobiografii (Popper, 1995).

asistent vídeňského psychoanalytika Alfreda Adlera, a měl tedy možnost pozorovat postupy užívané při jeho výzkumech zblízka. Druhou byly Popperovy kontakty s marxistickými intelektuály, diskuse s nimi i vlastní účast v marxistickém revolučním hnutí. Obě tyto zkušenosti s myšlenkovými systémy, které chápaly samy sebe jako přísně vědecké, aniž by tomu odpovídala jejich metoda, otevřely Popperovi řadu problémů, které neztratil při zkoumání postupů přírodních věd ze zřetele.

Vědecké poznání Popper chápal jako osvobozující sílu²⁶, jejíž působení má zásadní vliv na vývoj celé západní civilizace. Každá změna vědecké metody může tento postup svobody urychlit, zpomalit nebo úplně zastavit. Proto je zájem o vědeckou metodu pro Poppera i zájmem o osud civilizace.

Vědecká metoda je společná pro přírodní i společenské vědy. I když Popper připouští možnost určitých odlišností ve výzkumných postupech²⁷, existenci zásadnějších rozdílů jednoznačně odmítá. Společná metoda vypadá stručně načrtnuto takto. Vědec předkládá (převážně deduktivně vzniklé) hypotézy o existenci kauzality mezi jevy. Tyto hypotézy společně s dalšími tvrzeními (jako například určité iniciální podmínky) jsou zdrojem prognóz.²⁸ Prognózy se porovnávají se skutečností – nejčastěji s empirickým pozorováním – a hypotéza je buď odmítnuta, nebo posílena. Popper si uvědomuje, že zdaleka ne každý vědec chápe svou výzkumnou metodu právě tímto způsobem. Jeho odpověď vychází z toho, že badatelé přírodních věd zmíněnou metodu používají, aniž si to často sami uvědomují. Možnosti jiného

²⁶ Kromě změny politických institucí myslí Popper osvobození i odpoutání se ze světa bezprostředních počitků (z „přirozeného světa“ mohli bychom říci s Patočkou, Popper ovšem husserlovskou terminologií nepoužívá).

²⁷ Mezi oběma skupinami jsou pochopitelně rozdíly, jejichž existenci Popper nijak nezastírá. Tyto rozdíly však podle něj nejsou významnější než rozdíly mezi metodologií ekonomie a lingvistiky nebo mezi metodologií biologie a astronomie.

²⁸ Užití termínu „prognóza“ neznamená nutně, že by se muselo jednat o předvídaní budoucnosti. Popsanou metodu lze použít i při studiu dějin. Z hypotézy a některých historických zjištění lze vydedukovat tvrzení, která mohou být srovnávána s jinými historickými zjištěními.

metodického postupu (například cestou indukce) Popper striktně odmítá jako zcela neopodstatněnou mytologii. To ukážeme v dalším výkladu.

4.2. Základní body vědecké metody

1. Každé kauzální vysvětlení má tři složky: univerzální tvrzení, vstupní podmínky a predikci (neboli singulární tvrzení). Predikce je dedukována z univerzálního tvrzení a vstupních podmínek.²⁹
2. Lze rozlišit dva typy univerzálních tvrzení: přísně univerzální (strict universal statement) a počítatelné univerzální (numeric universal statement). Rozdíl je v tom, že přísně univerzální tvrzení platí „ve všech bodech prostoru i času“, zatímco počítatelné univerzální tvrzení platí jen pro konečný počet objektů daný prostorovým a časovým vymezením.³⁰

Počítatelné univerzální tvrzení je výpovědí o konečném počtu objektů, to znamená, že se jedná o singulární tvrzení a nikoliv o univerzální tvrzení, jak je zmíněno v bodu 1.

3. Teorie je souborem jednoho nebo více přísně univerzálních tvrzení.

²⁹ Například z univerzálního zákona „strana s nejpopulárnějším vůdcem zvítězí ve volbách“ a vstupní podmínky „pan X, vůdce strany A je nejpopulárnějším politikem v zemi“ lze dedukovat predikci „strana A zvítězí ve volbách“.

Obdobně by bylo možné formulovat kauzální vysvětlení minulé události: „strana A zvítězila ve volbách, protože její vůdce X je nejpopulárnějším politikem v zemi a vždy vítězí ta strana, jejíž vůdce je nejpopulárnější“.

Popper připouští, že zmíněné pravidlo popisující kauzální vysvětlení může být pojato pouze jako tautologie. Ke každé predikci je totiž možné najít nějaký univerzální zákon a nějakou vstupní podmínku. Kritérium, jak rozlišit skutečné a „tautologické“ kauzální vysvětlení ovšem nedává a ani se o jeho hledání nepokouší.

³⁰ Příkladem striktně univerzálního zákona může být věta „žádný člověk nemůže vážit víc než šest tun“, příkladem počítatelně univerzálního zákona věta „na Zemi nežije žádný člověk vážící víc než šest tun“.

4. Metodologie každé vědy je metateorie. Tedy teorie teorií, soubor návodů, jak vytvářet a formulovat teorie³¹ a zacházet s nimi. Jiné způsoby užívání jazyka³² než tvorba teorie do vědy nepatří, proto k nim ani metodologie nemá co říci.
5. Mezi striktně univerzálním tvrzením a počítatelným univerzálním tvrzením existuje zásadní distinkce, stejně jako mezi univerzálním pojmem a individuálním pojmem. Jedná se o dva zásadně odlišné typy označení, mezi nimiž není žádná možnost převádět z jednoho do druhého.
6. Negací striktně univerzálního tvrzení je striktně existenciální tvrzení, tedy tvrzení vyjadřující existenci jevu.³³
7. Z bodů 3. a 6. vyplývá, že každou vědeckou teorii lze vyjádřit ve formě jednoho nebo více přísně ne-existenciálních tvrzení, tedy tvrzení, že něco neexistuje.³⁴

³¹ Pojem „teorie“ Popper chápe širěji, než jak je užíván v běžné mluvě. Teorií nemusí být pouze složitá hypotéza, ale i třeba jediná věta.

³² Vycházejí z vlastní modifikace „teorie jazykových rovin rakouského psychologa Karla Bühlera, Popper rozlišuje čtyři funkce jazyka (a s tím i čtyři způsoby užití)

- expresivní
- signální
- deskriptivní
- argumentativní.

Přičemž expresivní je nejnižší a argumentační nejvyšší. Vyšší rovina v sobě vždy obsahuje všechny roviny nižší (deskriptivní jazykový projev je zároveň projevem signálním i expresivním). Teorie jsou tvořeny argumentativním systémem tvrzení.

³³ Klasický popperovský příklad: negací univerzálního tvrzení „všichni havrani jsou černí“ je tvrzení o tom, že existuje nečerný havran.

³⁴ Pokud bychom chtěli například Mishanovu tezi o tom, že s růstem HDP roste zločinnost (Mishan, 1994) formulovat jako vědeckou teorii, mohla by znít takto: V žádné zemi a době nemůže dojít k tomu, že by při rychlém růstu HDP nevzrostla významně zločinnost.

8. Každou vědeckou teorii je možné falzifikovat tím, že nalezneme případ, který by podle ne-existenciálního tvrzení zmíněného v předchozím bodě neměl nastat.³⁵
9. O teorii můžeme říci, že je založena na pevných axiomech, jestliže byla formulována skupina tvrzení (axiomů), pro které platí:
 - a. žádné dva axiomy nejsou ve vzájemném rozporu ani žádný z axiomů není vnitřně rozporný
 - b. žádný axiom nelze odvodit (dedukcí) z jiného axiomu
 - c. každé tvrzení vyskytující se v teorii lze odvodit (dedukcí) z axiomů
 - d. axiomů je přesně tolik, aby byl splněn bod c). Žádný není nadbytečný.
10. Uvnitř teorie můžeme rozlišit tvrzení náležející různému stupni univerzality, přičemž nejvyššímu stupni univerzality náležejí axiomy. Tvrzení na nižším stupni univerzality je odvoditelné z tvrzení na vyšším stupni. Vyvrácení tvrzení na nižším stupni znamená vyvrácení tvrzení, ze kterého bylo odvozeno.³⁶

Na základě uvedených deseti bodů můžeme vyložit Popperův pohled na některé základní problémy vědecké metody.

³⁵ Teorii navrženou v předchozí poznámce by vyvrátilo (falzifikovalo) nalezení historické situace, kdy při rychlém růstu HDP zločinnost nestoupá.

³⁶ Tento bod může působit poměrně nezvykle, ale převedeme-li jej do řeči formální logiky, jedná se o triviální poučku: Jestliže z věty V vyplývá věta Z a věta Z je nepravdivá, potom je i věta V nepravdivá.

Bezprostředním důsledkem tohoto pravidla je to, že k vyvrácení teorie založené na pevných axiomech stačí vyvrácení kteréhokoliv v ní obsaženého tvrzení. To ale ještě nemusí nutně znamenat vyvrácení všech axiomů.

4.3. Problém indukce

Indukce jako metoda vědecké práce je v metodologii vědy vnímána jako problém od poloviny 18. století, kdy David Hume³⁷ formuloval zásadní námitku proti možnosti zjistit nějakou zákonitost z pozorování jednotlivých případů. Hume argumentuje v zásadě takto:

- a) neexistuje žádné logické ospravedlnění pro předpoklad, že o případech, o nichž nic nevíme, lze rozhodnout na základě pozorování konečného počtu jiných případů;
- b) univerzální zákonitosti nemohou být zjištěny pozorováním také proto, že pozorovat můžeme jen jednotlivé případy, nikoliv abstrakce z nich. Pozorovatel může například zaznamenat časovou následnost nebo její výskyt, ne však kauzalitu.

Všeobecné přesvědčení o účinnosti indukce jako metody vysvětluje Hume psychologickou dispozicí vytvářet na základě množství pozorovaných případů víru, že ke stejnému jevu dojde i v dalších případech. I když tedy nelze indukci ospravedlnit logicky jako spolehlivý postup, má smysl o ní hovořit v psychologickém smyslu.

Popperovu pozici v debatě³⁸ můžeme stručně shrnout takto:

- a) Možnost indukce, to je odvození zákonitosti z pozorování mnoha případů, je jen mýtem. Není to ani psychologický fakt, ani fakt běžného života, tím méně vědecká procedura.

³⁷ Störig, 1992, str. 256-259

³⁸ Problematika indukce je dobrou ilustrací toho, proč je výklad Popperových názorů tak obtížný. V *The Logic of Scientific Discovery* (Popper, 1960) najdeme více než 20 zmínek o indukci, ale žádnou kapitolu, která by se tématu soustavně věnovala. Podobně je tomu ve *Věčném hledání*. (Popper, 1995) Tam najdeme kromě mnoha zmínek i konkrétní kapitolu, která má slovo Indukce v názvu. Tato kapitola však pojednává spíše o učení než indukci. Navzdory tomu jsou však Popperovy názory konsistentní a jednoznačné.

- b) Skutečná vědecká práce znamená pracovat s pokusy a často se pokusit formulovat závěr už po jediném pozorování.
- c) Opakovaná pozorování a experimenty fungují ve vědě jako testy našich pokusů nebo hypotéz.
- d) Mylná víra v indukci je upevněna potřebou získat demarkační kritérium.³⁹ Je totiž zažitým a mnohdy běžně přijímaným omylem, že tímto kritériem může být pouze induktivní metoda.
- e) Koncepce užití induktivní metody jako možnosti verifikovat teorii je chybná. Znamená chybné určení demarkační čáry.
- f) Žádný z předcházejících bodů nemůže být změněn ani zmírněn tvrzením, že indukce teorii nedokazuje, ale jen činí pravděpodobnější.⁴⁰

Stručně řečeno: indukce je jen mýtus, nic takového neexistuje. A pokud někdo věří, že své myšlenky odvodil cestou indukce, klame sám sebe.

Potud je Popper zajedno se starou Humovou tezí. Nesouhlasí však s druhou částí Humova stanoviska, s pojetím indukce jako psychologického faktu založeného na opakované zkušenosti. „*Náš zvyk vidět zákonitosti je produktem častého opakování,*“⁴¹ shrnuje kritizovanou myšlenku.

³⁹ Popper má na mysli kritérium určující zřetelnou hranici, co lze ještě považovat za vědu a co už nikoliv. Tímto problémem se budeme podrobně zabývat v dalších částech textu.

⁴⁰ Popper nevěří, že pokud budeme své závěry opírat o četnost pozorování, dokážeme se vyhnout tomu, abychom svou pozornost nezaměřovali selektivně na případy, které mluví ve prospěch zkoumané hypotézy.

Jako vtipný příklad toho, že ani velmi mnoho pozorování nemusí teorii učinit pravděpodobnější, uvádí Popper často tzv. paradox černých havranů. Je-li každý havran černý, vyplývá z toho, že žádný nečerný objekt není havranem. Budeme-li postupovat metodou indukce, můžeme teorii ukázat jako velmi pravděpodobnou tím, že si budeme prohlížet knihy v knihovně katedry sociologie. Žádná z nich není černá a zároveň žádná z nich není havranem. Prohlédneme-li si takto dostatek knih, získá hypotéza o tom, že všichni havrani jsou černí, jasnou induktivní oporu.

⁴¹ Popper 1976, str. 43

Popperovu námitku můžeme shrnout stručně takto: případy, z jejichž opakování má podle Huma vzniknout v člověku víra v existenci zákonitosti, nejsou totožné, ale vždy jen podobné. A zde stojíme před problémem, které případy vyhodnotit jako podobné. Nestačí totiž, aby případy byly podobné v objektivním smyslu (pokud by něco takového mohlo existovat), ale aby byly podobné pro nás. Nemáme-li systém očekávání, předpokladů a zájmů (a tudíž představu o existující zákonitosti), nejsme schopni přiřadit případy k sobě.⁴² Teorie tedy nemůže vzniknout na základě pozorování, ale musí jim předcházet. To se netýká jen vědeckých teorií, ale i situací běžného života a dokonce i Pavlovova psa.⁴³

Logickou námitku doplňuje Popper i psychologickými argumenty. Typickým výsledkem mnoha opakování případu není utvrzení víry, ale odsunutí záležitosti do podvědomí.⁴⁴ I kdybychom připustili, že s opakováním roste přesvědčení o existenci zákonitosti, jedná se o přesvědčení podvědomé, které se stává vědomým teprve v okamžiku, kdy pravidlo „přestane fungovat“. To znamená, když se vyskytne případ, který hypotézu o existenci zákonitosti vyvrátí.

⁴² Popper připouští, že se mohou vyskytnout situace, kdy je zřejmé, že se jedná o opakující se případy (například dopadání kapek vody na vyholenou lebku), jedná se však v zásadě o výjimečné záležitosti.

⁴³ Za podstatný přínos odmítnutí indukce jako psychologického faktoru pokládá Popper to, že psychika lidí a živočichů není pojednána jako pasivní hmota, do níž se otiskují vjemy. V Popperově světě vystupují aktivní bytosti, pokoušející se uhádnout zákonitosti světa, ve kterém žijí, a neustále si ověřující platnost těchto hypotéz.

⁴⁴ Termín „podvědomí“ Popper nežívá ve freudovském smyslu. Vědomí lze podle něj přirovnat k reflektoru zkoumajícímu širší oblast lidské psychiky. Jevy mimo kužel světla vnímá člověk buď zcela rutinně, nebo na ně zrovna nemyslí. Jsou však kdykoliv k dispozici, obrátí-li se k nim pozornost vědomí.

To lze dobře ukázat na příkladu tikotu hodin. Po určité době se dostane mimo lidskou pozornost (do povědomí), přestanou-li však náhle tikat, reflektor vědomí se k vjemu opět obrátí a člověk si uvědomí, že až dosud slyšet tikot.

Popperovo odmítnutí indukce nejen jako základního principu vědeckého poznání, ale i jako použitelné metody pochopitelně vyvolalo řadu námitek. Zde uvádíme argumentaci, kterou proti Popperovým vývodům míří Zuzana Parusniková.⁴⁵

1. Popperovy poznatky jsou cenné, ale celkové ladění jeho metodologických úvah je extremistické.
2. Popper se dostává do neuvěřitelných problémů, má-li zdůvodnit možnost pozitivního přijetí teorie, protože zásada, že lépe potvrzená teorie je blíže pravdě, obsahuje možnost indukce.

Jedna z možných odpovědí na vznesené námítky by mohla znít takto:

1. Odmítnutí indukce přináší nové řešení metodologických problémů pouze v případě, že je absolutní. Připustíme-li možnost, že lze indukci použít alespoň občas či v řadě nějakých speciálních případů, problém se tím jen odsouvá a všechny Popperovy vývody na toto téma lze považovat za prakticky bezcenné.
2. Druhá námitka je závažnější, neboť otevírá podstatný praktický problém: z hlediska teorie vědy lze přijmout představu, že žádnou teorii nelze prokázat, jen se občas podaří nějakou falzifikovat. Ve skutečném výzkumu však badatel stojí často před otázkou, kterou z alternativních teorií pokládat za nejspolehlivější. Není technicky možné zacházet se všemi dosud nevyvrácenými teoriemi jako rovnocennými.

Tuto situaci Popper skutečně řeší zavedením principu „posilování“⁴⁶ teorie. Podrobíme-li teorii pokusu o falzifikaci, bude buď vyvrácena, nebo z testu vyjde posílena – to znamená, že badatel by měl stavět spíše na ní, než na alternativní teorii, která dosud neprošla testem. Čím více testů, tím spíše lze s teorií pracovat, interpretuje to Parusniková. Nevrátila se tedy indukce do Popperova systému zadními vrátky? K tomu je možné uvést následující:

⁴⁵ Parusniková, 1989, str. 40

⁴⁶ Slovem „posílená“ překládám anglické slovo „corroborated“ (doslova potvrzená). Doslovný překlad ve své knize užívá i Parusniková. Mám však za to, že vzhledem k jazykovým konotacím vystihuje v češtině slovo „posílit“ lépe Popperovu intenci.

- a) Parusniková pomíjí základní logický rozdíl mezi indukcí a dedukcí. Zatímco při použití indukce pozorování časově i kauzálně předcházejí vznik teorie, v případě dedukce je tomu naopak. Pokud pomocí experimentu srovnáváme několik předem daných teorií, nemůže se jednat o indukci.
- b) Parusniková dezinterpretuje Popperovu koncepci posilování teorií. Zatímco v případě indukce stačí ke vzniku teorie dostatečný počet případů, při popperovském testování teorie znamená absolvování dalšího pokusu o falzifikaci posílení teorie jen v případě, že se jedná o tvrdší test než všechny předešlé. Jinak nemá absolvování dalšího pokusu smysl.⁴⁷

4.4. Motivace badatele a nestrannost metody

Jeden ze základních problémů, který stojí před každou metodologií sociálních věd, lze stručně formulovat zhruba takto: je možné udržet diskusi ve sféře argumentace o teoriích a zkoumaných faktech a zamezit nebezpečí, že někdo z účastníků svého partnera prostě diskvalifikuje poukazem na nevědomé motivy v pozadí jeho myšlení? A pokud ano, existuje nějaký prakticky použitelný návod, jak diskusi vést? Pokud bychom totiž přijali argumentaci nevědomými motivy v pozadí protivníkovy myšlení, znamenalo by to mimo jiné zhroucení možnosti racionální diskuze a redukce dialogu na to, kdo koho rafinovaněji obviní.⁴⁸

⁴⁷ To lze ukázat například na případě černých havranů zmíněných v poznámce 28. Mohli bychom totiž postupovat i tak, že začneme formulací hypotézy „každý havran je černý“ a poté se pokoušíme o její falzifikaci. Prvním testem by mohla být prohlídka jedné z knih v mé knihovně. Ukázalo by se, že tento nečerný objekt není havranem a teorie by vyšla posílena. To však už neplatí o prohlídce dalších knih. Jednalo by se totiž o opakování testu stejné síly.

⁴⁸ Jedná se o situaci, jakou popisuje například Karl Mannheim ve spise *Ideologie a utopie*: „V míře, v níž se různé skupiny pomocí této zcela moderní duchovní zbraně radikálního demaskování (rozuměj: odhalení nevědomých motivů, které spojují existenci skupiny – její mocenské a ekonomické zájmy – s jejími kulturními cíli a teoretickými argumenty) snaží narušit důvěru svých protivníků v jejich vlastní myšlení, narušují také, neboť všechny pozice

Popperovo řešení je jednoduché a elegantní: nezáleží na tom, jak teorie vznikla, čím byl její objevitel inspirován, nýbrž jak byla testována. Postup, kterým vědec k formulaci teorie dospěl, může být snad zajímavý pro empirickou psychologii, z hlediska teorie vědy je však irelevantní. Popper navíc ukazuje na konkrétních příkladech, že i s použitím nesmyslných představ se někdy podaří formulovat úspěšnou hypotézu.⁴⁹

Zde se nabízí námitka, zda Popper problém jen neobchází a zda možnost působení podvědomých motivů není přenesena do sféry testovacích procedur. Této kritice se Popper vyhýbá s tím, že striktně trvá na tom, aby testovací procedury byly tak jednoduché, aby je bylo možno bez problémů aplikovat na všechny teorie, které si navzájem konkurují. Použitelná je přitom každá taková procedura, která dosud nesehlala, to znamená, neposoudila nějakou teorii s výsledkem, o němž z jiných zdrojů víme, že je nesprávný.

4.5. Kritéria pro posuzování metody

Jestliže Popper vyřadil indukci z výbavy společenského vědce jako mýtus, dluží odpověď, jak tedy teorii posoudit, případně jak rozhodnout mezi několika teoriemi, které si konkurují. Navrženou metodou je „deduktivní testování“. Teorie by měla být podrobena zkoumání z těchto hledisek:

- a) Vnitřní logická konsistence. Zjištění, jsou-li tvrzení obsažená v teorii nebo z teorie odvoditelná vzájemně slučitelná.

jsou nakonec podrobena analýze, důvěru člověka v lidské myšlení vůbec... jak může člověk v době, v níž se radikálně klade a domýšlí problém ideologie a utopie, vůbec ještě myslet a žít?“ (Mannheim, 1991, str. 92, 93)

Popperova otázka by zněla podstatně skromněji: Jak je možné v takové době vést vědeckou diskusi?

⁴⁹ V této souvislosti Popper s oblibou uvádí Koperníka. Ten odvodil ze starých schémat neoplatónské astrologie, že středem, okolo něhož se pohybují ostatní kosmická tělesa, není Země, nýbrž Slunce. I když se jedná o teorii odvozenou z odmítnutých představ, dosud odolala pokusům o falzifikaci lépe než konkurenční modely.

- b) Forma teorie. Zjištění, jedná-li se o vědeckou teorii odpovídající zásadám popsaným v podkapitole 3.2, nebo o jinou formu vyjádření.
- c) Přínosnost. Zjištění, zda by teorie, pokud by obstála v testech, přinesla změny dosud uznávaných názorů. Pokud ne, nemá smysl se jí zabývat. Toto hledisko Popper popisuje jako míru překvapivosti teorie. Ideální teorie by byla taková, která by vědeckou komunitu šokovala a přinesla změnu většiny dosud uznávaných poznatků. Na opačné straně spektra – podle Poppera bezcenná – je teorie, která jen sumarizuje a systematizuje dosavadní poznatky.⁵⁰
- d) Srovnání s empirií. Srovnávání různých tvrzení, odvoditelných z teorie, s výsledky pozorování. Zde Popper hovoří o různé „síle testu“, přičemž tato síla může být vždy ještě zvýšena – vždy je možné testovat nějaké další tvrzení odvoditelné z teorie. Z toho vyplývá, že není možné teorii verifikovat (ověřit její pravdivost). Vždy existuje test, kterým ještě neprošla.
- e) Univerzalita a přesnost. Teorie by měla být formulovaná co nejobecněji a zároveň co nejpřesněji. V řadě případů nejsou tyto požadavky slučitelné, mnohdy to ale možné je. V takových případech platí, že jsou-li u dvou teorií univerzalita a přesnost srovnatelné, potom lze tuto méně univerzální a méně přesnou odvodit. Jinými slovy přesnější a obecnější teorie obsahuje všechny méně přesné a univerzální varianty. Přesnější a univerzálnější teorie je také přístupnější falzifikaci, což jak ukážeme v následujícím textu, má být rovněž jedním z klíčových kritérií pro výběr teorie.

⁵⁰ Poppera by určitě potěšila teorie, kterou přinesl před prezidentskými volbami v Rusku v roce 1996 deník Práce. Její autor předpověděl vítězství Genadije Zjiganova na základě hypotézy, podle které se v ruských dějinách pravidelně střídají plešatí a vlasatí vládcí (po vlasatém Jelcinovi byl na řadě plešatý Zjuganov). Tato přehledná snadno testovatelná teorie by tak přinesla převrat v celé dosavadní politologii. Podle Popperových kritérií přispěla tato žertem míněná teorie k růstu poznání více než různé analýzy spočívající v opakování zavedených názorů.

4.6. Problém demarkace

4.6.1. Hranice mezi vědou a metafyzikou

Problém narýsování hraniční čáry mezi vědeckým a pseudovědeckým uvažováním znepokojoval Poppera už od mládí. Zejména v kontextu dvou myšlenkových směrů, které v té době hlouběji poznal, a o něž ho zájem neopustil celý život – marxismu a psychoanalýzy.

Jedná se o problém, který bychom mohli formulovat zhruba takto: Jaké je rozlišující kritérium, kterou teorii považovat za vědeckou a kterou za pouze před-vědeckou (neboli metafyzickou).⁵¹

Popper odmítá tradiční názor, podle kterého spočívá demarkační kritérium v existenci empirické báze. Takto narýsovaná hraniční čára rozlišuje mezi empirickou vědou založenou na pozorování na straně jedné a metafyzickými spekulacemi na straně druhé. Popperovým oblíbeným protipříkladem je v této souvislosti astrologie. Přestože astrologové používali metodu pozorování v obdobné míře jako astronomové, nikdo neoznačí jejich postup za vědecký (až na některé velmi výstřední psychology).

Namísto empirické báze navrhuje Popper kritérium falzifikovatelnosti. Teorie může být považována za vědeckou jen tehdy, je-li z ní možné odvodit tvrzení, které by mohlo být vyvráceno.⁵² Jak vyplývá z bodu 10,

⁵¹ Už samotná tato formulace obsahuje kritiku neopozitivismu myslitelů vídeňského kroužku, kteří rozlišovali mezi tvrzeními a pseudotvrzeními (Carnap) či koncepcí Wittgensteinova Tractatu, podle kterého lze vyslovovat pouze smysluplné věty (věty se správnou logickou formou), jinak se „musí mlčet“. (Witgenstein, 1993, str. 169)

Popperova demarkační čára nerozlišuje mezi projevy schopnými a neschopnými nést smysl, ale mezi tím, co lze označit za vědecké a co ne.

Takový posun formulace problému je pro Poppera typický. Na místo zdánlivě hluboké a prakticky neřešitelné otázky staví otázku, která možná nejde tak daleko, ale navozuje přehlednou a poměrně snadno řešitelnou situaci.

⁵² Vezměme si například Bergerovu tezi o kapitalismu č. 17: „Stupňuje-li se státní kontrola kapitalistické ekonomiky, bude dosaženo bodu, za nímž nebude možná existence demokratické vlády.“ (Berger, 1993, str. 234) Z ní může být snadno odvozeno tvrzení „Bude-

znamená nalezení takového rozporu vyvrácení nejen rozporného tvrzení, ale i všech tvrzení na vyšším stupni univerzality, z nichž bylo odvozeno. Jinými slovy: vědecká teorie je neustále ohrožena v základech.

Uvědomíme-li si ale, že z každého tvrzení (a tím i z každé teorie) lze dedukovat nekonečně mnoho dalších tvrzení, nabízí se samozřejmě otázka, je-li možné rozeznat, která teorie je falzifikovatelná a která ne. Nikdy přece nemůže být možné dokázat, že mezi tímto nekonečným množstvím tvrzení není ani jedno falzifikovatelné.

I zde je odpověď překvapivě snadná. Má-li být teorie uznána za vědeckou, musí být možné nalézt alespoň jedno „zakázané“ tvrzení, jehož pravdivost je neslučitelná s platností testované teorie. I když takto formulované kritérium může na první pohled působit jako ústupek, není tomu tak. U řady teorií totiž není možné takové tvrzení nalézt. Srovnáváme tak teorie, které jsou zjevně falzifikovatelné, s teoriemi, u nichž pouze není možné prokázat, že falzifikovatelné nejsou.

Existuje-li jedno takové „zakázané tvrzení“, existuje jich celá (nekonečně velká) skupina. Tu budeme v dalším výkladu nazývat množinou falzifikátorů.

4.6.2. Jak se orientovat uvnitř sféry vědy

Princip falzifikace není pro Poppera jen vodítkem k určení demarkační linie a vykázání před-vědeckých teorií do prostoru metafyziky. Umožňuje i rozlišovat mezi kvalitou jednotlivých vědeckých teorií. Lze-li za vědeckou považovat každou teorii, jejíž množina falzifikátorů je zjevně neprázdná, může být stejné měřítko využito i pro srovnávání: za solidnější lze pokládat tu teorii, jejíž množina falzifikátorů je větší. Čím snáze je teorie přístupná falzifikaci, tím je lépe formulována. Ideální vědecká teorie je podle tohoto kritéria taková,

li v ČR zaveden systém centrálního hospodářského plánování doplněný absolutní cenovou regulací, dojde k zásadním změnám politického systému.“ Takové tvrzení by mohlo být falzifikováno, což by znamenalo i vyvrácení původní Bergerovy teze a tím i jeho pojetí demokratického kapitalismu.

kteřá zakazuje prakticky všechno a kteřá má tím pádem jen minimální šanci vyhnout se falzifikaci. Přesněji: nejlepší možná vědecká teorie je falzifikována každým tvrzením s výjimkou těch, kteřá jsou výsledkem již vyhodnocených pozorování. Přiblížit se k ideálu takové teorie by mělo podle Poppera být cílem každého vědce, ať v oblasti přírodních či společenských věd.

Srovnávání množin falzifikátorů různých teorií je však na první pohled velmi obtížné. Jak jsme uvedli v předchozím textu, každá taková množina má nekonečně mnoho prvků, takže stojíme před úkolem srovnávat dvě nekonečna. Řešení tohoto, na první pohled prakticky beznadějného problému, našel Popper v matematické teorii množin:

1. Tvrzení A je falzifikovatelné na vyšším stupni než tvrzení B, jestliže množina falzifikátorů B je podmnožinou třídy falzifikátorů tvrzení B.⁵³
2. Jsou-li třídy falzifikátorů totožné, mají obě teorie stejný stupeň falzifikovatelnosti (jedná se o dvě formulace téže teorie).
3. Množiny falzifikátorů se vzájemně neobsahují. Teorie v takovém případě nelze porovnat. To se týká zejména případů, kdy každá teorie pojednává o něčem jiném, nebo když na zkoumaný problém pohlížejí z různých aspektů.

Druhou možností, jak porovnat stupeň testovatelnosti různých teorií, je pohled na strukturu falzifikátorů. Čím je falzifikátor složitější (což znamená, že požaduje výskyt několika jevů zároveň), tím hůře je teorie falzifikovatelná. Mnoho možných výroků je totiž z množiny falzifikátorů

⁵³ Zmíněná Bergerova teze „Stupňuje-li se státní kontrola kapitalistické ekonomiky, bude dosaženo bodu, za nímž nebude možná existence demokratické vlády,“ je podle tohoto pravidla falzifikovatelnější než například teze „Stupňuje-li se vliv státu na určování cen v kapitalistické ekonomice, bude dosaženo bodu, za nímž nebude možná existence demokratické vlády.“ Každé tvrzení týkající se vlivu určování cen na politickou strukturu je totiž relevantní pro obě teorie, zatímco například tvrzení o vlivu jiných ekonomických zásahů na politické instituce mohou falzifikovat jen první teorii. Naproti tomu neexistuje tvrzení, které by falzifikovalo pouze druhou teorii. Množina tvrzení zakázaných pro původní Bergerovu tezi je tedy větší.

vyřazeno jen proto, že nemají dostatečnou úroveň komplexnosti.⁵⁴ Pokud bychom si tedy představili, že falsifikátor teorie A říká „V žádném státě s demokratickým zřízením se nestane, že by po zvýšení daní následovalo zvýšení porodnosti“, zatímco falsifikátor teorie B říká „V žádném demokratickém státě se nestane, že by po zvýšení daní následovalo zvýšení počtu sebevražd, zvýšila se výstavba nových domů, ubylo rozvodů a přibýlo fanoušků jazzu“, lze teorii A označit za kvalitnější.

4.6.3. Metafyzické teorie

Za metafyzické lze pokládat ty teorie, jejichž množina falsifikátorů je zcela prázdná. Může se jednat v zásadě o teorie dvou typů. První z nich je existenciální tvrzení, zmíněné v bodě 6. Už z logické formy vyplývá, že není-li tvrzení o existenci nějakého jevu doplněno časovým a prostorovým omezením, nemůže být nalezeno nic, co by takovou teorii zpochybnilo. Vezměme například teorii, že někde ve vesmíru existuje alespoň jedna bytost, která je vysoce inteligentní a má zelená tykadla. Dokud nebude vesmír propátrán do posledního koutečku, nebude možné takovou teorii vyvrátit.

Druhým případem je tautologie, tedy výrok pravdivý již z definice vždy - ve všech možných empirických světech.⁵⁵ Nemá-li tedy teorie jiné falsifikátory

⁵⁴ Takový velmi komplexní falsifikátor by mohl vypadat třeba takhle: Z teorie vyplývá, že nemůže nastat situace, kdy by ekonomické chování obyvatel státu A vykazovalo určité parametry, rodinný život ve státě B by se vyvíjel určitým způsobem, volební preference ve státě C by se měnily v souladu s určitým schématem atd. atd. Pokud by falsifikátor vyhlížel takto, nemohlo by testovanou teorii vyvrátit prakticky žádné pozorování (nebylo-li by doprovázeno mnoha pozorováními v jiných oblastech).

⁵⁵ Popper ovšem nikdy dost dobře nevyjasnil, co vlastně tautologií míní. Vezměme třeba typický příklad tautologie: „Pro každý výrok platí, že jeho pravdivostní hodnota je stejná jako pravdivostní hodnota výroku vzniklého negací jeho negace.“ Takový výrok skutečně nemůže být vyvrácen žádným výsledkem pozorování, může však být odhalen jako nepoužitelný při odvozování. To by se stalo, pokud by byl nalezen výrok, pro který by tato tautologie neplatila. Navíc odhalení podobných výroků jako nevědeckých beztak nemá příliš velký praktický význam.

než takové, o kterých je zřejmé, že nemohou být nikdy vyvráceny, spadá do oblasti metafyziky.

Zvláštní případ představuje vnitřně protikladná (dialektická) teorie. Její problém je podle Poppera opačný než u teorií předchozích dvou typů. Zatímco jejich množina zakázaných tvrzení je prázdná, u vnitřně rozporné teorie je příliš velká. Přijme-li zároveň tezi i antitezi, můžeme z toho vydedukovat naprosto jakékoliv tvrzení i jeho negaci. Takovou teorii potom můžeme okamžitě bez jakékoliv námahy falzifikovat.

Speciální užití výroku tautologie pro společenské vědy předkládá Antonio Gramsci. Tautologie je podle něj takové vysvětlení jevu, které operuje jen s fakty a kategoriemi použitými při popisu pozorování a nevnaší žádný „příčinný dosah,“ tedy filozofické vysvětlení. „Obyčejně je to jen duplikát pozorovaného faktu. Nejprve se totiž popíše nějaký fakt nebo celá řada faktů, pak se mechanicky a abstraktně generalizuje, a vyvodí se z toho vztah podobnosti: to se pak nazývá zákonem, který se pokládá za příčinu faktů. Ale co nového bylo ve skutečnosti objeveno?“ (Gramsci, 1966, str. 166) Těžko si představit, že podobný pohled mohl být přijatelný pro Karla Poppera, který jako radikální odpůrce esencialismu s oblibou užíval Occamovy břitvy.

Další možností je chápat termín tautologie tak, že pod něj spadají všechny nefalzifikovatelné teorie nezmněné v pasáži, k níž se vztahuje tento odkaz, jako jiné typy metafyzických teorií. Potom by tautologií byla například Freudova teorie osobnosti. V tomto smyslu ale Popper termín „tautologie“ nepoužíval.

Zbývají tedy jen dohady. Možná, že příkladem teorie, jakou by Popper označil za tautologickou, je Darwinova teorie o vývoji druhů. Její základní tvrzení by se dalo shrnout takto: Mechanismus vývoje druhů spočívá v tom, že přežije vždy ten, kdo je nejlépe přizpůsoben prostředí, v němž žije. Přitom není k dispozici jiné měřítko kvality přizpůsobení než fakt, že sledovaný obstál lépe než ostatní. Jinými slovy: argumentace se pohybuje v kruhu.

Sám Popper, ač příznivec darwinismu, jej nikdy neoznačil za vědeckou teorii. Spíše používal termín „metafyzický výzkumný projekt“.

4.7. Pravděpodobnost a vědecká metoda

Přijetí principu falzifikovatelnosti jako kritéria rozhraničení mezi vědou a metafyzikou otevírá problém, na kterém má sociologie zvláštní zájem, a sice otázku pravděpodobnostních tvrzení.

Je totiž na první pohled zřejmé, že neexistuje žádný možný výsledek pozorování, který by mohl vyvrátit pravděpodobnostní tvrzení. Představme si hypotetické pravděpodobnostní tvrzení, že zhruba třetina lidí projevuje určitou vlastnost. Pokud při výzkumu na určitém vzorku zjistíme, že zmíněnou vlastnost projevují dvě třetiny lidí, může to vést k diskusím o adekvátnosti původní hypotézy, nemůže ji to však jednoznačně vyvrátit. Nikdy nemůžeme získat plnou jistotu, že vybraný vzorek správně reprezentuje základní soubor. K tomu, abychom původní hypotézu vyvrátili, bychom museli náš zkoumaný vzorek rozšířit na celý základní soubor. Tím by však zároveň ztratilo smysl hovořit o teorii. Jednalo by se pouze o existenciální tvrzení o konkrétní vlastnosti konkrétního objektu (skupiny lidí).

Běžná empirická sociologie má pro toto dilema poměrně jednoduché řešení. Můžeme formulovat nulovou hypotézu tak, aby zahrnovala naši vstupní teorii a potom se pokoušet tuto nulovou hypotézu vyvrátit. Zde se může na první pohled zdát, že problém je vyřešen: navrhuje pravděpodobnostní hypotézy a testujeme je na náhodně vybraných vzorcích. Vždy existuje možnost falzifikace, jedná se tedy o vědeckou metodu.

To je ovšem řešení jen na první pohled. Hypotézu totiž dokážeme vyvrátit vždy jen na určité hladině významnosti. Jinými slovy, vždy existuje určitá možnost, že navzdory úspěšnému pokusu o falzifikaci byla hypotéza pravdivá. Zavržení nikdy nemůže být definitivní.

Pokud tedy máme přijmout Popperovo demarkační kritérium, musíme také připustit, že čím je sociologie empiričtější a méně spekulativní, tím se stává metafyzičtější a vzdaluje se vědecké disciplíně.

Tento problém navíc zasahuje všechny vědecké oblasti pracující s pravděpodobnostními tvrzeními, netýká se tedy jen sociologie, ale i přírodních

věd.

Popperův pokus o řešení naznačeného problému vychází z těchto východisek:

1. Pravděpodobnostní hypotéza je nefalzifikovatelná, jedná se tedy o čistě metafyzické tvrzení.
2. Pravděpodobnostní hypotézy jsou používány v empirické vědě, aniž by to ubíralo na korektnosti teorií.

Shrnuto: Jak mohou být pravděpodobnostní tvrzení, která sama nejsou falzifikovatelná, použita na místě falzifikovatelných hypotéz?

Popperova odpověď počítá s určením více či méně arbitrárního kritéria. Tím může být nejspíš zásada, uvádějící nejvyšší „povolenou“ odchylku mezi hypotézou a vybraným vzorkem. A můžeme prohlásit, že pokud najdeme (bez porušení pravidla náhodného výběru) vzorek, který se bude od zkoumané hypotézy odchylvat víc, budeme považovat hypotézu za vyvrácenou.

Zmíněná libovůle přitom nemusí být příliš široká – není dokonce ani nutné, abychom povolenou odchylku stanovili příliš tolerantně. Při určení toho, jaké vzorky máme ještě považovat za slučitelné s pravdivostí hypotézy, můžeme totiž vyjít z toho, jak přesně a spolehlivě jsme schopni měřit a jak jsme schopni se vyvarovat výběrových chyb.

Přijetí takových zásad podle Poppera neznamena, že existence jedné výrazné odchylky falzifikuje hypotézu. K falzifikaci hypotézy je třeba najít odchylku, která se vyskytuje systematicky.

Po shrnutí Popperova řešení nezbyvá než konstatovat, že dilema zůstává: buď přistoupit na použití arbitrárního testovacího pravidla, a tím i přijmout určité riziko odmítnutí pravdivé hypotézy, nebo se vzdát možnosti falzifikace vůbec. To je ale dáno samotnou povahou statistického výzkumu, který vždy bude méně spolehlivý než konkrétní pozorování. Pokud například zjistíme, že (při aplikaci stejné definice) se počet sebevražd snížil o 20%, je to zjištění s větší váhou, než výsledek výzkumu, podle nějž lidí, kteří intenzivně uvažují o sebevraždě, je o 18,7 % méně, s intervalem spolehlivosti 2% a na hladině

významnosti 99%.

Pro naše účely z toho vyplývá, že falsifikátor založený na omezeném vzorku respondentů je jaksi méně kvalitní, a to i při aplikaci korektních statistických výběrových metod. Ostatně, na teorie, které by měly pouze takové falsifikátory, nenarážíme často.

5. Stanovisko k některým metodologickým doktrínám

5.1. Esencialismus (pojmový realismus)

Zatímco v přírodních vědách přestal spor mezi pojmovým realismem (esencialismem)⁵⁶ a nominalismem hrát ve 20. století významnější roli, ve společenských vědách neztratil na životnosti: jaký je status pojmů, které užíváme při popisu sociální reality? Jedná se jen o naše konstrukce, kterými si pomáháme orientovat se v jinak nepřehledné realitě a které jsou v podstatě arbitrárního charakteru, nebo se jedná o skutečné objekty výzkumu? Existují reálné entity jako národ, kapitalismus, válka či inflace nebo se jedná jen o konstrukce užívané pro popis interakce mezi jedinci?

Popper stojí v některých spisech jednoznačně na nominalistické straně, přičemž esencialismus není podle něj jen jedním z omylů, nýbrž logickou chybou, která stojí u kořene celé řady zásadních selhání rozumu.⁵⁷ Takových selhání rozumu, která ohrožují svobodu i možnost udržet podmínky pro přijatelný a důstojný život.⁵⁸

⁵⁶ Na místo běžného výrazu „realismus“ či „pojmový realismus“ zavádí Popper termín „esencialismus“. Chce se tak oprostít od konotací, které spojují realismus s přesvědčením, že existuje „vnější svět“. Zároveň s tím zavádí Popper pojem „esence“ na místo tradiční „realie“.

⁵⁷ „...stupeň toho, jak jednotlivé vědy dosahují nějakého pokroku, závisí na stupni toho, jak se dokázaly oprostít od této esencialistické metody. Proto tolik naši „sociální vědy“ patří stále do středověku,“ tvrdí Popper. (Popper, 1994a, str. 16) V této knize se staví jednoznačně na stranu nominalismu. V později napsaných textech však definuje svou pozici jako ani esencialistickou, ani nominalistickou. (Popper, 1995, str. 22)

⁵⁸ V Bídě historicismu Popper v této souvislosti v této souvislosti poukazuje především na ekonomické pojmy – deprese, inflace a deflace. (Popper, 1994a, str. 33)

Je zajímavé, že proti tomuto pohybu od nominalistického k realistickému pojetí pojmu se Popper snaží o pohyb opačný, když na místo uvedeného realistického pojetí demokracie jako vlády lidu zavádí demokracii jako arbitrární označení jevu – zřízení, kde je možné zbavit se špatného vládce bez krveprolití. Původní realistické užití je tak zcela smazáno. Podle Poppera může být jím popisované zřízení označeno stejně dobře i jiným slovem (například „tyranie“), na něm samotném to však nic nezmění. (Popper, 1994b, str. 117)

Popperova kritika esencialismu postupuje ve dvou směrech, prvním je používání jazyka a druhým směřování vědeckého výzkumu.

Co se týče jazyka a jeho používání, lze výsledky Popperových úvah shrnout do následující „tabulky idejí.“⁵⁹

Designáty	Věty
Termíny	Výpovědi
Pojmy	Teorie
Slova	Tvrzení
Smysluplnost	Pravdivost
Význam	Pravda
Definice	Odvození

Navzdory určitým analogiím mezi těmito dvojicemi pojmů má podle Poppera význam zabývat se pouze těmi, které jsou napsány na pravé straně, ty nalevo zavádějí ke scestí esencialismu. Na první pohled je tento výklad poměrně složitý, lze jej však shrnout do následující rady: „Nikdy se nenech vtáhnout do vážných debat o slovech a jejich významu. Vážně je třeba brát jen fakta a tvrzení o nich.“⁶⁰

S tím souvisí i Popperův pohled na vymezení cílů vědeckého jazyka: tím nejdůležitějším a podstatným je srozumitelnost. Zvýšení přesnosti může mít nejvýše instrumentální hodnotu, a to jen za určitých okolností. Popper zároveň odmítá blízkou souvislost mezi přesností a srozumitelností: pokusíme-li se přesně vymežit obsah všech použitých termínů, nevede to k jednoznačnému

⁵⁹ Popper, 1976, str. 19

⁶⁰ Popper, 1995, str. 20

vyjádření, nýbrž k nekonečnému regresi a úplné ztrátě schopnosti komunikovat.⁶¹

Cesta ke srozumitelnému vyjádření není tedy v tom, že budeme používat pouze (nebo alespoň převážně) přesně definované výrazy, ale v tom, že se snažíme formulovat teorii tak, aby její význam nezávisel na významu jediného slova. Pokud se přece jen vyskytne nejasnost, je důležité zaměřit se na to, co znamená teorie (tvrzení) a ne jednotlivý v ní použitý termín. Cestou k lepšímu porozumění pak není definování termínu, nýbrž nová formulace teorie. Prakticky to znamená: pokud můj partner v dialogu nerozumí tomu, co říkám, je nejlepší zopakovat myšlenku jinými slovy. Pokusy o vymezení přesnějších definic mohou být prospěšné pro lepší falzifikovatelnost hypotézy, k porozumění však nevedou.

Realistické (esencialistické) pojetí je podle Poppera spojeno ještě s dalším metodologickým omylem: ten spočívá v přesvědčení, že vědecká práce usiluje o definitivní vysvětlení jevu. To souvisí s představou esencí jako podstatných skutečností za pozorovatelnými jevy. Nalezne-li vědec tuto esenci, ví o zkoumaném vše a další bádání ztrácí smysl.

V Popperově pojetí je vědecký výzkum něčím trvalým, co nikdy nekončí. Zastaví-li se myšlení, přichází degenerace. I proto je důležité neklást otázky po podstatách jevů, ale po příčinách a zákonitostech. V takovém případě totiž každý nález umožňuje přijít s dalším tázáním. Otázka esencialismu tak přestává být jen otázkou teoretickou či metodologickou. Esencialismus nutně přináší zastavení růstu, degeneraci a úpadek.

Popperův radikální antiesencialismus si vysloužil řadu kritických výhrad – například ze strany frankfurtské školy. Podle Adorna se Popperovi stalo, že

⁶¹ Každý termín je možné definovat jen pomocí jiných termínů, takže řetěz může pokračovat do nekonečna. Nikdy se přitom nedostaneme do situace, kde bychom mohli vyloučit zásadní nedorozumění vyplývající z odlišného chápání slov. Navíc pokaždé, když je termín nahrazen definujícím výrazem, stává se vyjádření složitějším. „Je jasné, že kdyby politikové (nebo kdokoliv jiný) byli zákonem přinuceni definovat každé slovo, které chtějí použít, jejich projevy by nebyly kratší, ale nekonečně dlouhé.“ (Popper, 1994c, str. 22)

v jeho koncepci „vědecké zrcadlení zůstává pouhým zdvojením skutečnosti“⁶², tedy nevnaší do badatelské práce nic, co by nebylo přítomno ve zkoumaných datech. „Tím, že otázka po podstatě je tabuizována jako iluze, jako něco, čeho daná metoda nemůže dosáhnout, jsou souvislosti podstaty – právě to, oč ve společnosti především běží – a priori chráněny před poznáním.“⁶³

Popper ovšem nikdy netvrdil, že otázky podstat jevů nesmějí být diskutovány nebo, že nemohou přinést žádný výtěžek. Tvrdí, že:

- 1) Nikdy nemůže být dosaženo takového poznání podstaty jevu, které by učinilo další tázání zbytečným.
- 2) Přemýšlení o podstatách jevů může být užitečné při formulování teorií. Nemůže však nahradit (ani doplnit) správné formulování hypotéz, stanovení kritérií falzifikovatelnosti a vše, co s tím souvisí.

5.2. Sociologie vědění

Vydeme-li ze slavného Mannheimova eseje, můžeme základní doktríny a metodologické předpoklady sociologie vědění shrnout zhruba takto: Člověka nelze pojímat jako izolovaného jedince, ale vždy jako příslušníka určité skupiny či třídy sdílejícího její ekonomické či mocenské zájmy. Těmito zájmy je determinováno i vědomí skupiny, přičemž výsledkem tohoto vlivu je ideologie – falešné vědomí obsahující tyto zájmy. Vliv ekonomických a mocenských zájmů na myšlení se projevuje dvěma způsoby: jako partikulární ideologie (speciální teorie zdůvodňující třídní zájem) a totální ideologie, která určuje veškerou totalitu myšlení. To se netýká jen příslušníků některých skupin, ale všech lidí, a to bez ohledu na to, uvědomují-li si, do jaké míry je jejich myšlení totální ideologií určováno. „Ti, již nejvíc hovoří o lidské svobodě, jsou ve skutečnosti vystaveni společenské determinaci nejslepěji a většinou vůbec netuší, jak velmi je jejich chování určováno jejich zájmy,“⁶⁴ tvrdí Mannheim.

⁶² Parusniková, 1989, str. 26

⁶³ tamtéž, str. 27

⁶⁴ Mannheim, 1991, str. 98

Myšlení jedince je tedy touto totální ideologií určeno, aniž o tom ví. Nezbyvá, než aby byl odhalen zájem jeho třídy. Základ vědecké diskuse se již nemůže odehrávat pouze v rovině sbírání faktů či argumentace, ale v odhalování ideologického pozadí myšlení aktérů rozhovoru a ve zkoumání vztahu mezi myšlením a zájmem v pozadí.

Nutným důsledkem tohoto stanoviska také musí být zjištění, že demarkační kritéria, falzifikace a vlastně i jakákoliv metodologie vědy jsou jen součástí ideologie určité společenské skupiny, vyjadřují její zájmy, a tudíž nemohou být brána jako plně směřodatná.

Takovým námitkám není možné se vyhnout, protože v zásadě stejnou argumentaci přináší feministická sociologie. Zdánlivá objektivita vědy (ať už reálně dosahovaná nebo jako ideál) je skrytým výrazem mužského útlaku nad ženským světem.⁶⁵

Metodologické řešení, kterým Popper čelí námitkám ze strany sociologie vědění proti možnosti existence objektivní vědy, jsme naznačili v jedné z předchozích kapitol. Podívejme se teď na jeho poznámky k sociologii vědění⁶⁶ blíže.

1. Protože zájmy jednotlivých skupin jsou mnohdy vzájemně protikladné, platí totéž i o ideologiích, takže mezi nimi není možné najít kompromis. Z toho vyplývá, že nemůže existovat ani společná půda, kde by se dala vést diskuse a nezbyvá než redukovat bádání na odhalování ideologického pozadí. Vědecké zkoumání problémů tedy není možné. Nicméně je skutečností, že věda existuje.
2. Sociologie vědění není intelektuálně poctivá. „... popularita těchto názorů spočívá ve snadnosti, s níž je lze aplikovat a v uspokojení, které poskytují těm, kteří vidí za věci a prohlédají pošetilosti neznalých. Takové potěšení by bylo neškodné, kdyby všechny tyto ideje nebyly

⁶⁵ Anderson: online

⁶⁶ Popper, 1994c, str. 181-191

náchylné k tomu, že zničí základ jakékoliv intelektuální diskuse...“⁶⁷ píše Popper a přirovnává sociologii vědění k psychoanalýze a vulgárnímu marxismu.⁶⁸

3. Sociologii vědění lze aplikovat i na její stoupence. „... není celá teorie jednoduše výrazem třídního zájmu této zvláštní skupiny: skupiny inteligence...?“⁶⁹ táže se Popper.⁷⁰
4. Sociologie vědění vychází z vážného nepochopení vědecké metody. Pracuje s předpokladem, že vědecké poznání je produktem procesu, který se odehrává ve vědomí badatele nebo uvnitř skupiny podobně smýšlejících badatelů. O objektivitě potom rozhoduje, nakolik je náš badatel ovlivněný svým třídním zájmem, nakolik žije v zajetí totální ideologie či do jaké míry je schopen naopak reflektovat vztah mezi svou společenskou pozicí a svými myšlenkami.

Proti takovému obrazu vědecké praxe namítá Popper, že pokud by záležela objektivita poznání na vnitřní poctivosti badatele, neexistovala by možnost objektivity ani v tak zdánlivě neideologických disciplínách, jako je fyzika či chemie. I zde vědci z různých důvodů upřednostňují či sympatizují s různými doktrínami a teoriemi. Spoléhat se na to, že se všichni dokáží od svých počátečních přesvědčení oprostít, by bylo přinejmenším naivní.

Skutečnost je ale jiná. Možnost objektivního přístupu ve vědě nezávisí na vnitřní poctivosti jednotlivců, ale je zajištěna tím, že existuje diskuse. Určité teorie a určitá přesvědčení v argumentačním sporu prostě neuspějí

⁶⁷ Popper, 1994c, str. 184

⁶⁸ Co se týče psychoanalýzy, má Popper na mysli koncept „odporu“, ze kterého vyplývá, že vznášeli-li analyzovaný kritické námítky proti myšlence psychoanalytika, dokazuje tím její opodstatněnost. (Freud, 1991, str. 86)

⁶⁹ Popper, 1994c, str. 184

⁷⁰ Mimochodem, v době, kdy psal Popper tyto řádky míněné spíše jako žert, pracoval jiný rakouský myslitel působící v anglosaském světě – Joseph A. Schumpeter – na seriózním zpracování téhož tématu. (Schumpeter, 1987)

bez ohledu na to, jak silně a emotivně je k nim autor vázán. Tato objektivita vědecké diskuse je zaručena dvěma zásadami. První z nich je možnost svobodné kritiky a z toho vyplývající fakt, že jestliže badatel překládá teorii, musí předem počítat s tím, že bude podrobena kritickému zkoumání a pokusům o vyvrácení.⁷¹ Druhou je to, že všichni účastníci diskuse používají pro všechny jednoznačný způsob vyjadřování, který spočívá v tom, že formulují svá stanoviska takovým způsobem, aby byla testovatelná.

5. Popper připouští, že pro společenské vědy bod 4. mnohdy neplatí a že způsob bádání i způsob dialogu skutečně často připomíná ideologický střet. Cestu k nápravě tohoto stavu však nelze hledat v tom, že si vědci uvědomí ideologické pozadí svého myšlení, a tak se dostanou na vyšší intelektuální a morální úroveň. Popper je totiž velmi skeptický k možnosti zbavit se vlastních předsudků. „... nejen, že sebeanalýza

⁷¹ Možnost svobodné kritiky samozřejmě není ničím zcela samozřejmým. I když pomineme situaci totalitárních režimů, nelze vyloučit, že i uvnitř badatelské veřejnosti převládne atmosféra, ve které „politicky nekorektní“ názory nebudou prostě připuštěny k diskusi. „Z vědy se tak stává propaganda, což znamená konec vědy všude tam, kde je toto stanovisko přijímáno,“ varuje v této souvislosti Peter L. Berger. (Berger, 1994, str. 42)

Ale problém je daleko hlubší. Můžeme si přinejmenším představit situaci, kdy ve společnosti převládne jednorozměrné uzavřené myšlení neschopné pojmout kritiku a vědecká diskuse degraduje v obhajobu státu quo. A je těžké vyargumentovat, že právě toto není problém západních společností, jak o tom hovoří neomarxisté. (Marcuse, 1991)

Zde nabízí odpověď právě Popperův princip falzifikace. I kritická kontra-teorie, kterou nikdo z badatelské veřejnosti nebere vážně, může obstát v testech o tolik úspěšněji, než převládající teorie, že nebude možné ji dále ignorovat. To je také důvodem, proč Popper vedle možnosti svobodné kritiky staví testovatelnost teorií. Vztah mezi svobodou diskuse s testovatelností teorií můžeme ilustrovat na novinové humorné teorii, o níž jsme se zmínili v pozn. 50. Je celkem zřejmé, že dnes žádný politolog nebude brát takovou hypotézu vážně. Pokud by se jí však dařilo předvídat obsazování mocenských postů v Moskvě úspěšněji než dosud upřednostňovaným teoriím (vycházejícím například z dělení sfér vlivu mezi vojenský a průmyslový komplex), politologům by prostě nezbylo, než se jí vážně zabývat.

nám nepomáhá překonat neuvědomělou determinaci našich názorů, ale často vede k ještě subtilnějšímu sebeklamu,⁷² domnívá se.

Cesta ke skutečně otevřené a kritické diskusi v oblasti sociálních věd nevede podle Poppera přes osobní prozření badatelů. Tím rozhodujícím není totiž používaná metoda. Nezaví-li se sociální disciplíny vlivu platónsko-aristotelsko-hegelovského myšlení a nepřijmou-li metodu empirické vědy, tedy metodu pokusu a omylu, nelze očekávat, že by ze zajetí ideologie vybědly. A mezi tím, čeho se sociální disciplíny musí zbavit, je i jeden z nejnebezpečnějších výhonků hegelovského myšlení – sociologie poznání.

5.3. Instrumentalismus

Instrumentalismem rozumí Popper opačný postoj než esencialismus: jedná se o metodologický předpoklad, podle kterého neexistuje žádné přímé spojení mezi teorií a popisovanou skutečností. Teorie není se zkoumaným jevem bezprostředně vnitřně spjata. Jedná se pouze o nástroj, který má badateli umožnit orientovat se v pozorované realitě, případně ji ovlivnit nebo predikovat další vývoj.

Takový nástroj lze volit více méně arbitrárně bez ohledu na jeho „pravdivost“. Hledat něco takového by ani nemělo smysl. Takto pojatou teorii také nelze vyvrátit. Dostane-li se do rozporu s výsledky pozorování, znamená to, že jsme narazili na oblast reality, pro kterou není prakticky použitelná. To nic neříká o její použitelnosti v jiných oblastech nebo o jejím srovnání s alternativními teoriemi.

Instrumentalismus je postojem, se kterým se v sociologii můžeme setkat poměrně často. Například podle Ralfa Dahrendorfa⁷³ stojí většinou vedle sebe několik konceptuálních rámců, přičemž volba mezi nimi v zásadě závisí pouze na libovůli badatele. Tentýž problém lze popsat z hlediska systémové teorie

⁷² Popper, 1994c, str. 190

⁷³ Dahrendorf, 1959, str. 163

nebo teorie konfliktu, přičemž použití každého konceptuálního rámce předem vymezuje výsledek, ke kterému dospějeme. Při výběru vysvětlení záleží především na zájmech, preferencích či jen vkusu badatele. Často ale máme k dispozici jednoduché měřítko, který model zvolit: nejvhodnější je ten, který dokáže vysvětlit víc než jeho alternativy.

Na první pohled by se mohlo zdát, že takový poměrně střízlivý a skromný přístup bude popperovskému bádání mnohem bližší než konstruování rozsáhlých metafyzických systémů bez zřetelného vztahu k realitě. Ale jen na první pohled. Základní doby Popperovy kritiky chybných metodologických přístupů lze totiž uplatnit i při posuzování instrumentalismu.

Základ Popperovy námitky bychom mohli shrnout zhruba takto⁷⁴: instrumentalismus počítá se zamlčeným předpokladem, že vědecké teorie jsou jen jakýmsi návody.⁷⁵ Že mezi nimi a návody, jak si počínat či orientovat se v nejrůznějších situacích nebo jak zkonstruovat co nejspolehlivější prognózu, není žádný podstatný rozdíl. Jinými slovy: není žádného významného rozdílu mezi teoretickou a aplikovanou vědou.

Podle Poppera tento předpoklad vychází z nepochopení logické struktury jak vědeckých teorií, tak návodů. „Způsob, jakým jsou zkoušeny návody, je jiný než způsob, jakým jsou testovány teorie, a dovednosti potřebné pro aplikaci návodů se podstatně liší od těch, které jsou potřebné pro teoretickou diskusi...“⁷⁶ Nejvýznamnější rozdíl mezi teoriemi a návody je dán faktem, že teorie je možné testovat pokusy o falzifikaci, přičemž pro návody žádné obdobné měřítko neexistuje.

Podstata rozdílu spočívá ve významu, jaký testovací procedura přisuzuje jednotlivým případům (či přesněji skupinám případů). V případě testování teorií hrají klíčovou roli ty případy, v nichž teorie predikuje výskyt jiného jevu, než

⁷⁴ Výklad vychází ze studie Three Views Concerning Human Knowledge. (Popper, 1976, str. 92-119)

⁷⁵ Termínem „návod“ překládám anglický výraz Computation rules, tedy doslova „výpočetní pravidla“. Doslovný překlad vyvolává v češtině příliš úzce matematické asociace.

⁷⁶ Popper, 1976, str. 111

jaký by byl predikován bez této teorie. A zbývají dvě možnosti: buď experiment teorii vyvrátí, nebo vyjde z testu posílena. U návodu je situace zcela jiná. Ukáže-li se pro pochopení případu nebo pro predikce následků nepoužitelná, znamená to, že není pro tento druh případů vhodná. Nic víc.⁷⁷

Často se samozřejmě stává, že návod nesplní očekávání s ním spojená: může se jednat o slabou explanační schopnost, nízkou predikční sílu nebo jde prostě o to, že ti, kdo návod používají, se v realitě orientují hůře než ostatní. Nic z toho však nepřináší logickou nutnost vzdát se tohoto návodu. Vždy zbývá možnost omezit rozsah jeho použitelnosti a prohlásit, že není určen pro aplikaci v těch případech, kde byl s neúspěchem použit.

Popper připomíná, že rozdíl mezi teorií a návodem má rozhodující roli i pro dosahování pokroku ve vědě. Jde-li o falzifikovatelnou teorii, znamená popis každého nového případu novou zkoušku teorie. Zkoušku, ze které vyjde buď posílena, nebo vyvrácena (a většinou brzy nahrazena novou). Každý nový případ je tedy příspěvkem k vědeckému pokroku. Nic podobného nelze v případě návodů očekávat. Ukáže-li se návod jako prakticky použitelný u určité třídy případů, není žádný důvod jej opouštět, ani pokud zjistíme, že pro nově objevené případy je zcela nevhodný.

Popperova kritika instrumentalismu má ale ještě jeden aspekt, a to obrat pozornosti k pojmu pravdy. Chápeme-li teorie jako instrumenty a za jediné měřítko pro jejich posuzování přijímáme použitelnost, nemá pochopitelně smysl nazývat je „pravdivými“ nebo „nepravdivými“. Pro klasifikaci plně postačí rozlišení, zda jsou pro smysluplný popis jevu nebo

⁷⁷ To si můžeme názorně ukázat na příkladu zmíněného Dahrendorfova konfliktualistického přístupu. Pokud by se jednalo o vědeckou teorii, znamenalo by to, že pokud bychom například našli průmyslové odvětví, kde byly delší dobu potlačovány projevy konfliktu zájmů, aniž by to vedlo ke zvýšení míry násilnosti konfliktu, mohlo by to být považováno za falzifikaci teorie. Dahrendorf ovšem používá instrumentalistického přístupu. To znamená, že pokud bude výše uvedený případ nalezen, konfliktualistický přístup tím není vyvrácen, pouze se ukázalo, že v některém případě je adekvátnější metodou popisu třeba parsonsovska systémová teorie. Sám Dahrendorf netvrdí, že se takové případy nemohou vyskytnout.

predikci vhodné. Ve své první metodologické práci *Logic of Scientific Discovery* se Popper o problematice pravdivosti nezmiňuje. Otázka pravdy a skutečnosti se dostává do popředí až poté, co se seznámil s Tarského argumentací ve prospěch korespondenční teorie pravdy.⁷⁸

Vědecká teorie musí mít podle Poppera ambici nalézt pravdu, podat pravdivý popis nebo pravdivé vysvětlení – potud je možné souhlasit s esencialismem. Tím ale není řečeno, že bychom mohli nalézt úplně pravdivou odpověď. O teorii nedokážeme nikdy s jistotou říci, je-li pravdivá. Přesto jsou místa nebo okamžiky, kdy se můžeme s ryzí skutečností setkat – a to jsou pokusy o falzifikaci. Střetne-li se teorie s realitou a je-li jí vyvrácena, dozvěděli jsme se něco pravdivého o skutečném světě. To znamená, že pokud máme ambice, aby náš výtvar – teorie nebo hypotéza – mohl mít význam ve vztahu ke skutečnosti, musí být falzifikovatelný.

Popper připouští, že se pravda v tomto pojetí stává, řečeno kantovským jazykem, spíš jakýmsi metodologickým regulativem než něčím, k čemu by badatel mohl reálně dospět. Jedná se však o regulativ klíčový. Vzdáme-li se cíle vystihnout pravdivě skutečnost, stane se z vědecké diskuse

⁷⁸ Korespondenční teorií pravdy se rozumí pojetí, podle kterého je měřítkem pravdivosti tvrzení vztah (stejnost nebo podobnost) mezi tvrzením a popisovaným jevem. Proti tomuto pojetí postavili neopozitivističtí filozofové zásadní námitku: Jak může existovat něco jako vztah podobnosti mezi věcmi tak zásadně odlišnými jako jev empirické reality a tvrzení?

Tarského řešení tohoto paradoxu je nesmírně jednoduché. Stačí si uvědomit, že výpověď o pravdivosti tvrzení není logicky stejné povahy jako posuzované tvrzení, ale že se jedná o jakési „metatvrzení“. Jazykový prostor, ve kterém se pohybuje, proto nemůže být považován za běžný popisný jazyk, ale za metajazyk.

Představme si, že v následujícím výkladu je tímto metajazykem čeština a běžným popisným jazykem angličtina. Posuzujeme-li pravdivost tvrzení „the grass is green“, srovnáváme dva výrazy: empirický údaj o tom, že tráva je zelená, a zmíněnou anglickou větu. Věta „the grass is green“ je potom pravdivá, jestliže její překlad do metajazyka zní stejně jako empirický údaj popsáný v metajazyce.

Ze srovnání dvou principiálně odlišných objektů se tak stává záležitost překladu. (Popper, 1995, str. 136-137)

jen přehlídka nejrůznějších tvrzení, přičemž výběr mezi nimi bude čistě arbitrární.

5.4. Empirismus

Vyjasnění vztahu popperovské metodologie k empirismu je podstatné už proto, že při povrchnějším pohledu se Popperem navrhované procedury mohou jevit jako svébytný typ empirismu. Skutečně, čteme-li jeho komentáře k jednotlivým problémům bez kontextu celé metodologie, je empiristická interpretace první, která se nabízí. Jako ryzí empirik může Popper působit v předchozích kapitolách této práce. A skutečně, i když se k tomu explicitně nehlásil, jeho nedůvěra vůči spekulativnímu uvažování byla podle všeho daleko silnější než nedůvěra vůči experimentu a pozorování. To ale neznamená, že by bylo korektní Poppera za empirika označit. Naopak, jeho postoj k empirismu je stejně kritický jako postoj k post-descartovskému racionalismu.

Na rozdíl od instrumentalismu, kterému se věnuje předchozí kapitola této práce, jsou doktríny metodologického empirismu příliš všeobecně známé, než aby bylo zapotřebí se zdržovat jejich obširnějším vysvětlením. Stačí uvést, že máme na mysli typ bádání, jenž vychází z gnoseologických doktrín Johna Locka, Francise Bacona a Davida Huma, a který je dosud v širokém laickém povědomí chápán jako synonymum „vědeckosti“.

Popper základní postoj empiristické metodologie shrnuje takto: pouze tvrzení vyřčená na základě pozorování mohou být pokládána za relevantní. Empirikovo testování teorie vždy ústí v otázku: „Na jakém pozorování je založeno tvoje tvrzení?“⁷⁹

Ve skutečnosti se však prakticky nesetkáme s tvrzeními nebo teoriemi založenými pouze na pozorování. A pokud se taková tvrzení vyskytnou, jedná se o takové banality, že nemá smysl se jimi zabývat. Naprostá většina tvrzení, s nimiž pracujeme ve společenských disciplínách, je přinejmenším zčásti

⁷⁹ Popper, 1976, str. 21

založena na jiných zdrojích než pozorování: na studiích a výzkumných zprávách jiných badatelů, statistických přehledech, zprostředkovaných výpovědích či třeba novinových článcích.

Řešení, které nabízí empirismus, spočívá v tom, že i všechny tyto zdroje se opírají o pozorování nebo vycházejí (přinejmenším zprostředkovaně) z pramenů, které se o pozorování opírají. To by prakticky znamenalo, že pokud bychom usilovali tvrzení ověřit, museli bychom prozkoumat, zda jsou všechny použité zdroje fundovány pozorováním.

Každá snaha ověřit takto, zda je tvrzení skutečně založeno na empirických faktech, ovšem nevede k vyjasnění situace, ale k nekonečnému regresi. A to ve dvou směrech. Vychází-li každé tvrzení nejen z bezprostředního pozorování, ale i z předchozích vědomostí pozorovatele, jím sdílených sociálních konvencí a přesvědčení atd., platí to i o tvrzeních, jimiž je posuzované tvrzení podpíráno. V každém kole tedy přibývá seznam tvrzení, která nejsou čistě empirická. Nutným výsledkem takového „řetězového empirismu“ tedy není čistý soupis empirických pozorování, ale také stále delší seznam předpokladů, představa a předporozumění, kterými jsou tato pozorování ovlivněna.

Druhý regres vyplývá z možnosti zpochybnění každého odvození. Jakým empirickým faktem (výsledkem pozorování) mohou podepřít názor, že tvrzení A vychází z tvrzení B?, bylo by možné se otázat.

Popper připomíná⁸⁰, že empirická metodologie se se svou křečovitou snahou zajistit, aby tvrzení byla založena na pozorování, ocitá i v rozporu s obyčejným praktickým rozumem. Jde-li o ověření pravdivosti tvrzení, je běžným postupem ověřit si tvrzení z jiného zdroje. Pokud se zdroje shodnou, lze tvrzení pokládat za pravdivé i v případě, že není podloženo empirickými fakty.

Slepá ulička, do níž empiristická metodologie vede, je důsledkem špatně položené počáteční otázky. Namísto Popperem navrženého skromně

⁸⁰ tamtéž, str. 23

vyhlížejícího tázání, jak co nejlépe eliminovat chybné teorie, táže se empirismus: co je zdrojem bezpodmínečně pravdivého poznání? A odpovídá, že pozorování. Za takto formulovanou otázkou stojí v pozadí představa nadpozemské autority⁸¹, která může být garantem poznávací jistoty. Je to stejný omyl, jaký podle Poppera stojí v pozadí racionalismu.

Samotná možnost vědecké diskuse je spjata s možností pokoušet se o kritické posouzení a falzifikaci všech teorií, bez ohledu na jejich zdroj. To mimo jiné znamená, že doktríny, které na existenci takového zdroje stavějí, by měly být z prostoru vědecké diskuse vyloučeny. A to se týká i empirismu, jakkoliv absurdně taková teze může na první pohled znít.

5.5. Dialektika

Dialektikou zde rozumíme metodologický přístup, který vychází z pojetí skutečnosti (a myšlení) jako vnitřně rozporné. To znamená, že o ní mohou platit dvě vzájemně se vylučující tvrzení⁸², přičemž k dosažení relevantního poznání je třeba zahrnout obě tyto teze či teorie. Jen jejich spojením je možné dosáhnout syntézy – teorie na kvalitativně vyšší úrovni. Předmětem našich

⁸¹ tamtéž, str. 17

⁸² Jako příklad využití takto pojaté dialektické metody můžeme uvést třeba Herberta Marcuseho: „1. rozvinutá industriální společnost je schopna zabraňovat na dohlednou dobu kvalitativní změně, 2. jsou zde síly a tendence, které mohou toto omezení prolomit a společnost rozbít... Obě tendence existují vedle sebe a dokonce jedna obsahuje druhou.“ (Marcuse, 1991, str. 28)

Obdobně, byť s použitím mnohem neprostupnějšího jazyka, používá tutéž metodu i Hegel. Vezměme například jeho výklad o otroctví v paragrafu 57 Základů filozofie práva: Nejprve se dozvíme, že otroctví je oprávněné a vzápětí, že je absolutně neoprávněné. „Tato antinomie spočívá jako každá antinomie ve formálním myšlení,“ pokračuje Hegel, „které fixuje a potvrzuje oba momenty ideje odděleně, každý pro sebe, tedy ideji nepřiměřeně a v jeho nepravdě.“ Protikladnost uvedených tezí o otroctví je tedy výsledkem chybného myšlení. Správné myšlení ovšem dokáže vidět obě jako součásti jednoho obsahu, jež se „uskutečňuje pouze v poznání, že idea svobody je v pravdě jen jakožto stát.“ (Hegel, 1992, str. 92-93)

dalších úvah je myšlenková linie od Hegela přes Karla Marxe až po frankfurtskou školu.

Popperovy námitky vůči dialektické metodologii můžeme stručně shrnout takto:

1. „Jen těžko můžeme zpochybňovat, že dialektická triáda slušně vysvětluje některé kroky v dějinách myšlení, zvláště vývoj některých myšlenek a teorií a sociální hnutí založených na těchto myšlenkách nebo teoriích,“⁸³ připouští Popper. Tato explanační hodnota dialektické metody však má podstatná omezení. Některá souvisí s pojmovou výbavou, která se nehodí k ničemu jinému než velmi komplikovanému popisu jednoduchých věcí. To se týká vyjádření typu „teze produkuje antitezi“ (vznik antiteze je výsledkem našeho kritického přístupu, bez něj by se myšlení formulací teze zastavilo) i samotného pojmu „syntéze“ (což je pouze okázalý výraz pro popis skutečnosti, že teorie je „konstruována z materiálu“ předchozích teorií).⁸⁴

Dialektika podle Poppera ovšem nedokáže popsat ani vysvětlit situaci, kdy na počátku nejsou pouze dvě odporující si teorie (teze a antiteze), ale kdy je k dispozici řada konkurenčních hypotéz. S tím souvisí i to, že v dialektickém pojení není místo pro teorie, mezi nimiž je jiný než kontradiktorický vztah. Obě tyto situace dokáže dobře vysvětlit Popperova teorie vývoje myšlení jako série pokusů a omylů. Naopak vysvětlení pomocí pokusu a omylu může být snadno uplatněno i v těch situacích, na které dialektika uplatnitelná je. Popperův závěr: potřebujeme-li teorii jako nástroj porozumění dějinám myšlení, je metoda pokusu a omylu vhodnější než dialektika.

2. Dialektický přístup neumožňuje eliminaci mylných teorií. Popper připomíná, že v určitém smyslu je dialektická metoda podobná pokusu a omylu. Obě totiž postupují kupředu tím způsobem, že věnují pozornost

⁸³ Popper, 1976, str. 314

⁸⁴ tamtéž, str. 315

především nesrovnalostem mezi jednotlivými tvrzeními či teoriemi. Zatímco v případě metody pokusu a omylu znamená nalezení rozporu falzifikaci jedné z teorií, což badatele postupně přibližuje k poznání pravdy, o dialektice to neplatí. Zde totiž nalezení protikladu nevylučuje možnost, že se zpochybněná teorie stane jedním ze zdrojů syntézy. Falzifikace tedy není dostatečným důvodem k odmítnutí.

3. „Přijmeme-li dvě kontradiktorická tvrzení, musíme přijmout naprosto každé další tvrzení, protože z dvojice protichůdných tvrzení může být správně odvozeno každé tvrzení.“⁸⁵

Tento poznatek dokládá Popper jednoduchou úvahou. Je-li pravdivé tvrzení A, je také pravdivé každé tvrzení typu (A nebo B). Přijmeme-li ovšem zmíněné složené tvrzení a zároveň negaci A, vyplývá z toho, že B je pravdivé.⁸⁶

Dialektický přístup by tedy mohl být uhájen pouze zákazem používání dedukce. To však nikdo ze stoupců dialektické metody nenavrhl. Život bez dedukce prostě není myslitelný – nejen z hlediska vědecké metody, ale běžného každodenního života. Vezměme například situaci, kdy by se dva lidé dohodli, že se sejdou v šest hodin a posléze by jeden z nich oznámil čtvrt hodinové zpoždění. Bez dedukce by on ani jeho partner nevěděli, že to znamená příchod ve čtvrt na sedm.

4. Vymezení dialektické triády je příliš nejasné. Tak nejasné, že by bylo velmi obtížné najít situaci, kterou by nebylo možné pomocí dialektického

⁸⁵ tamtéž, str. 317

⁸⁶ Konkrétní případ takového logického postupu může vypadat třeba takto. Vyjděme z hypotetické dialektické konstrukce: Hospodářské problémy země A jsou výsledkem chybné fiskální politiky. Hospodářské problémy země A nejsou výsledkem chybné fiskální politiky. Obě tyto skutečnosti existují vedle sebe a vzájemně se obsahují.

Další postup může vypadat následovně: Je-li pravdivé tvrzení „hospodářské problémy jsou výsledkem chybné fiskální politiky nebo důsledkem spiknutí světového židovstva.“ Je-li toto složené tvrzení pravdivé a zároveň víme, že hospodářské problémy nejsou způsobeny chybnou fiskální politikou, nezbyvá jiný závěr než ten o židovském spiknutí – a je to závěr logicky jasně dokázaný.

pojmového aparátu popsat. „Dostáváme se do bodu, kde vysvětlením vývoje jako dialektického nevyjadřujeme víc, než že se odehrává ve fázích – což mnoho neříká... většinou je to jen hraní se slovíčky (Je tohle ten důvod, proč Engels říká, že tomu může rozumět každé malé dítě?),“⁸⁷ tvrdí Popper a uvádí sarkastický příklad dialektické interpretace růstu rostliny: semeno (teze) – rostlina (antiteze) – semeno (syntéze).

Proti Popperově pozici je samozřejmě možné vznést námitky. Parusníková⁸⁸ například v již zmíněné práci hájí dialektickou metodu přibližně takto:

- a) Popperova kritika vychází z nepochopení dialektické metody. Dialektika přece nechce, aby byly při matematických nebo fyzikálních zkoumáních přijímány rozpory, pojednává totiž o jiném typu bádání.
- b) Popper chápe dialektiku pouze jako metodu. Neuvědomuje si, že dialektické pojetí je založeno na tom, že sama skutečnost je vnitřně rozporná. Metoda pouze popisuje vývoj, jaký doopravdy je.
- c) Popperovo obvinění, že dialektika není (na rozdíl od metody pokusu a omylu) dostatečně kritická, vychází opět z nepochopení. Zatímco v případě metody pokusu a omylu je kritičnost jen otázka metody – tedy vnější. „Dialektika čerpá svou kritičnost z podstaty věci samé,“⁸⁹ tvrdí Parusníková.

Je ovšem otázkou, kdo vychází více z nepochopení komentovaného. Zda Popper dezinterpretuje dialektiku nebo spíše Parusníková Poppera (a odložíme-li stranou možnost, že autor této práce dezinterpretuje Poppera i Parusníkovou). V každém případě míří uvedená obrana dialektiky do značné míry vedle.

- a) Fakt, že je logicky nepřipustné zároveň přijímat dvě protichůdné a vzájemně se vylučující tvrzení, se netýká pouze matematiky či fyziky, ale ve stejné míře i sociálních věd. To jsme ukázali v poznámce 89.

⁸⁷ Popper, 1976, str. 323

⁸⁸ Parusníková, 1989

⁸⁹ Parusníková, 1989, str. 28

Ostatně, neznáme žádný příklad, kdy by dialektický autor akceptoval jednoduchá protikladná tvrzení. Tvrdí-li například Marcuse, že „...společnost mění základnu panství tím, že postupně nahrazuje osobní závislost závislostí na objektivním řádu věcí“⁹⁰ nepředloží čtenáři zároveň tvrzení o tom „společnost nenahrazuje osobní závislost závislostí na objektivním řádu věcí“ ani tvrzení, že „společnost nahrazuje závislost na objektivním řádu věcí osobní závislostí.“ Tam, kde Marcuse nabízí dvě zdánlivě protikladná tvrzení, dá se tento zdánlivý protiklad odstranit zpřesněním formulace. Například v citátu, který připomínáme v poznámce 82 lze obě tvrzení nahradit tvrzením „rozvinutá industriální společnost vyvinula silné mechanismy zabraňující změně, ale zároveň také podporuje rozvoj sil, které o změnu usilují.“ Na střídání ze silného kanónu do silného pancíře nemusí být nic dialektického.

- b) Na druhou a třetí námitku by bylo možné odpovědět obdobně jako v případě diskuse o pojmovém realismu. Není možné vyloučit, že vývoj lidských dějin se skutečně odehrává v dialektických triádách. Pokud tomu tak je, nechť je to předmětem řádně formulované hypotézy opatřené férovými falsifikátory. Potom teprve bude možné vést kritickou diskuzi (slovem „kritický“ rozumíme možnost svobodně kritizovat předložené myšlenky, nikoliv dogmatické nepřátelství vůči západní společnosti)

Pro Popperovo stanovisko hovoří ještě jeden argument. Je-li dialektika adekvátnější pro popis sociální skutečnosti, mělo by z toho vyplývat, že dialektika bude schopná poskytnout přesnější a spolehlivější prognózy než jiné metody. A něco takového pro svou metodu nenárokují ani největší stoupení dialektiky.

Nelze se zbavit pocitu, že Popper a myslitelé dialektických škol (v našem kontextu téměř výhradně marxistických) se jaksi míjejí. Na jedné straně snaha vybudovat systém kritérií, který umožní formulovat různá poznávací tvrzení, diskutovat o nich a nahrazovat je stále lepšími. Na druhé straně snaha platónsky nahlédnout skutečné esence společenských jevů. Nebo chcete-li, dva pohledy na

⁹⁰ Marcuse, 1991, str. 121

společnost. Demokratické Popperovo pojetí, v němž mohou metodu používat všichni lidé bez omezení, vůči aristokratickému neomarxismu, v jehož pojetí jsou správného nahlížení jevů schopni jen někteří.

6. Bída historicismu

Spis Bída historicismu je jediným rozsáhlejším dílem, kde se Popper zabývá metodou sociálních věd explicitně a zároveň v podobě ucelenější než fragmentární stanoviska vůči jednotlivým tezím jednotlivých autorům, jaká Popper rozesel do nejrůznějších statí.

Bída historicismu není dílem důležitým jen z hlediska Popperovy metodologie. Podstatná část této knihy se dotýká jiného tématu – dnes znovu aktuálního zejména v souvislostech environmentální a genderové debaty – a to sociálního inženýrství, jeho typů, možností a mezí. To však není předmětem zájmu této práce.

Ústřední myšlenkou knihy je vyvrácení historicismu, tedy „takového přístupu k sociálním vědám, podle něhož je hlavním cílem historická předpověď, a tento cíl je dosažitelný odhalením rytmů či vzorců, zákonů či trendů, které se skrývají v pozadí historického vývoje.“⁹¹ To nemusí vždy

⁹¹ Popper, 1994a, str. 14

Takové použití termínu „historicismus“ není zdaleka tak samozřejmé, jak by se mohlo z Popperova díla zdát. Jerzy J. Wiatr například charakterizuje metodu historicismu těmito postuláty:

1. Sociologie je jednou z forem společenského vědomí. To znamená, že je v ní vždy přítomný aspekt ideologie některé skupiny.
2. Posoudit teorii není možné bez vědomí toho, jakým způsobem, kdo je jejím nositelem, či zájmy hájí atd.
3. Vztah mezi ideologií a vědou je v sociologii třeba chápat dialekticky.
4. Sociologické myšlení je chápáno jako forma jednání.

(Wiatr, 1970)

Obdobným způsobem používá tentýž termín i kolektiv Františka Čížka (Čížek, 1969)

znamenat jednoznačně deterministické pojetí, podle kterého je nevyhnutelnou nutností, aby vývoj šel právě nějakým určitým směrem, a neexistuje jiná možnost. Popper má na mysli i takové proroctví, které má být varováním a které připouští možnost vyhnout se predikované budoucnosti.

Popper hovoří o dvou typech tohoto přesvědčení – antinaturalistickém a pronaturalistickém. V obou případech nestaví na rozboru konkrétních děl, ale do značné míry na vlastní konstrukci. „... pokusil jsem se vylepšit teorii, která je často předkládána, nikoliv však ve své dokonale rozvinuté formě,“⁹² píše v této souvislosti. To samozřejmě otevírá otázku, do jaké míry Popper kritizuje skutečné nauky a do jaké míry si tak vypomáhá postulováním „vylepšené“, a tím snadněji napadnutelné pozice. Při výkladu nauk historicismu Popper hojně cituje z Marxe, Engelse, Stuarta Milla a Mannheima, řidčeji z Carla Schmitta, jen těžko by však bylo možné dílo některého z těchto autorů ztotožnit s Popperem kritizovaným myšlením.

Popperovy námitky proti historicismu může stručně shrnout takto:

1. Historické zákony není možné odhalit (pokud vůbec něco takového existuje), protože vývoj lidské společnosti představuje jedinečný historický proces. To znamená, že v dějinách je možné najít určité směry nebo tendence, nelze je však nazývat zákonitostmi a konstruovat na jejich základě spolehlivé předpovědi budoucnosti.
2. Historicismus vychází z nepochopení toho, co znamená popsat, vysvětlit či predikovat jednotlivou událost na základě univerzálního zákona. Jak jsme ukázali v předchozím výkladu, kromě platnosti univerzálního zákona je třeba splnění iniciačních podmínek. A právě to historicismus opomíjí a pracuje s univerzálními zákony (či přesněji hypotézami o nich), jako by sama jejich existence stačila k výskytu jevu a žádné iniciační podmínky nebyly zapotřebí. „Zastánce historicismu nepřetržitě

Jak vidíme, nemá takové užití pojmu nic společného s popperovským historicismem. Jedná se spíš o jednu z forem sociologie vědění, o níž jsme se zmínili v předchozích kapitolách.

⁹² Popper, 1994a, str. 14

kárá ty, kdo si nedokážou představit změnu svého malého světa. Zastánce historicismu sám však očividně trpí nedostatkem představivosti, neboť si neumí představit změnu v podmínkách změny,⁹³ tvrdí Popper a myslí tím právě to, že zastánce historicismu si neumí představit svět, kde by iniciační podmínky výskytu jevu nebyly splněny.

3. Popper jde ale ve své kritice ještě dále. Tvrdí, že historicismus obsahuje ve svém nejhlubším základě logickou chybu. Chybu nejen z pohledu některé konkrétní metodologie, ale tak závažnou, že není možné sestavit metodologii, která by s ní byla slučitelná. Pokud existuje dedukce a pokud je dedukce spolehlivá, není historicismus možný. Popperovu úvahu můžeme shrnout takto:

- 1) Průběh lidských dějin je ovlivněn stavem poznání.
- 2) Poznání v čase roste.
- 3) Budoucí vývoj poznání není možné předvídat (to by totiž znamenalo, že badatel toho ví přinejmenším tolik, jako ti, o nichž uvažuje, což představuje rozpor s b)).
- 4) Z 1), 2) a 3) vyplývá, že „nemůže existovat žádná vědecká teorie historického vývoje, která by sloužila za základ historické předpovědi.“⁹⁴

Podstatná část Bídy historicismu je věnována polemice s „antinaturalistickou naukou historicismu“. V jejím základě stojí přesvědčení, že v životě společnosti občas přicházejí zlomy. Tato období se od sebe zásadně liší. Dokonce tak zásadně, že ze sociologických poznatků získaných v jednom období nelze vycházet při zkoumání druhého. To znamená, že princip generalizace je v podobě, v jaké je užíván v přírodních vědách, v sociologii nepoužitelný. „Podobné podmínky vznikají pouze v rámci jednoho historického období.“⁹⁵

⁹³ Popper, 1994a, str. 102

⁹⁴ tamtéž, str. 11

⁹⁵ tamtéž, str. 16

Popperova kritika tohoto směru je v mnohém podobná argumentaci pro jednotu metody v přírodních i společenských vědách, jak jsme ji naznačili na počátku této práce. Popper připouští, že mnohé z toho, co se zdá uvnitř některé společnosti zcela samozřejmé a zákonité, nemusí mimo ni platit. To ale podle něj neznamena, že by badatel neměl usilovat o formulaci hypotéz stejně obecných jako v přírodních vědách, tedy platných pro všechny společnosti. Přírodní vědy se totiž potýkají s obdobným problémem. „... sociální prostředí Kréty v roce 1900 a Kréty před třemi tisíci lety se sotva lišilo více než zeměpisné nebo fyzické prostředí Kréty a Grónska,“⁹⁶ argumentuje Popper a vyvozuje, že mezi experimenty ve fyzice a sociologii není zásadního rozdílu.

Logicky je taková odpověď bezchybná, přesto se nabízí otázka, zda se Popper nedopustil přílišného zjednodušení. Má nesporně pravdu, že argumentace založená na tom, že v budoucí utopické ne-represivní, ne-růstové, ne-sexistické atd. společnosti budou platit pro nás nepředstavitelné poměry a budou tam žít lidé jiného typu než lidé kolem nás, nepřipouští otevření kritické diskuse s možností testování hypotéz. Na druhou stranu však nelze nevidět, že situace ve společenských vědách se v tomto bodě od přírodních podstatně liší. Zatímco přírodovědci totiž většinou nedělá praktické problémy rozeznat, které vnější podmínky jsou relevantní, může být takové rozlišení nad síly sociologa či historika.

Jednu možnost zde však sociologie přece jenom má, a to je komparativní studium různých kultur. To nemusí mít vždy tu podobu, že nadšená antropoložka stráví nějaký čas na odlehlém ostrovu v Tichomoří a na základě čistě subjektivního prožitku, jakého se jí tam dostalo, vynáší zásadní soudy o své civilizaci.⁹⁷ Je totiž mnoho společností, o kterých máme solidní zdroje

⁹⁶ tamtéž, str. 81

⁹⁷ Narážíme na Margarethu Meadovou, respektive její práce o domorodé kultuře na Západní Samoa, které hrály významnou roli ve formování pohledu na západní civilizaci, jaký převládá v některých kruzích od konce 60. let (pohled poměrně blízký frankfurtské škole). Jak později ukázal Derek Freeman, byl pohled Meadové dán především osobním nadšením. Empirická realita byla ignorována, zkruslena nebo byla velmi naivně akceptována nespolehlivá tvrzení. Více o tom například (Soukup 1994).

poměrně spolehlivých údajů. „Sociolog se musí zabývat Japonskem, aby pochopil Západ, socialismem, aby porozuměl kapitalismu, Indií, aby porozuměl Brazílii a tak dále,“⁹⁸ shrnuje to Peter L. Berger.

Bída historicismu je spiskem, kde možná nejvíce z Popperových větších děl vynikne blízkost k myšlení F. A. Hayeka. A to nejen v pohledu na „utopické sociální inženýrství“, což je koncept, který se příliš neliší od hayekovského „sociálního konstruktivismu“, ale především celkovým vyzněním – varováním před „přehnaným nárokem rozumu“ (jak to výstižně shrnuje Kurt Salomon).⁹⁹ Varováním před nekritickou důvěrou v možnosti racionality, která myšlení dovedla až ke ztrátě soudnosti a nezdůvodnitelnému spolehnutí se na tak „slabou a neplodnou metodu“¹⁰⁰, jakou je historicismus.

Problematickým bodem Popperova metodologického útoku na doktríny zakládající praxi totalitárních režimů střední a východní Evropy ovšem zůstává, zasahuje-li Popperova kritika přímo tyto myšlenkové systémy, nebo zda útočí-li pouze proti jejich karikatuře. Jak poznamenává Graham MacDonald, tento problém je aktuální právě v dnešní době, kdy „není zvykem interpretovat Marxův materialismus příliš doslovným způsobem, tedy tak, že jednu věc prohlašuje za determinantu historické změny.“¹⁰¹

7. Popperova břitva

Teď, když jsme se seznámili s Popperovými zásadami¹⁰², víme, že by měly být aplikovatelné i na společenské vědy¹⁰³ a víme, jakým způsobem sám Popper

⁹⁸ Berger, 1994, str. 41

⁹⁹ Salamun, K: Kritický racionalismus, str. 252, v: Ballestrem, Ottman, 1993

¹⁰⁰ Popper, 1994a, str. 111

¹⁰¹ MacDonald, G.: The Grounds for Anti-Historicism, str. 249, v O'Heary, 1994

¹⁰² viz kap. 4.2.

¹⁰³ viz kap. 4.1.

posuzoval různé sociální teorie, můžeme se pokusit formulovat již zmíněnou Popperovu břitvu.

Popperova břitva má být aplikovatelná nejen na obecné teorie, ale i na teorie středního dosahu.¹⁰⁴ Odkazuje na falzifikátory a zní takto:

Dokážeme si představit společenskou situaci, která – pokud by nastala – by znamenala nutnost zavrhnout nebo výrazně přepracovat posuzovanou teorii?

Dokážeme si představit společenskou skutečnost, jejíž zjištění – pokud by se ji podařilo zjistit – by znamenala nutnost zavrhnout nebo výrazně přepracovat posuzovanou teorii?

Aplikace tohoto jednoduchého kritéria umožní oddělit vědecké teorie od metafyzických vyprávění.

Měřítka pro srovnávání „míry vědeckosti“ těch teorií, které Popperova břitva zařadila mezi vědecké teorie, pak zní:

- A. Jak snadno nebo obtížně může výše uvedená situace nastat?
- B. Je uvedená situace (falsifikátor) jednoduchá nebo složená?
- C. Je uvedená situace umístěna do minulosti, současnosti nebo budoucnosti? Pokud se jedná o budoucnost, o jak vzdálenou budoucnost se jedná?

Bod A znamená, že falsifikátor „Dojde k masovému nárůstu oblíbenosti vážné hudby mezi pomocnými stavebními dělníky“ je silnější než falsifikátor „Blízcí příbuzní zaměstnanců symfonických orchestrů začnou preferovat vážnou hudbu.“¹⁰⁵

Bod B znamená, že falsifikátor „Dojde k masovému nárůstu oblíbenosti vážné hudby mezi pomocnými stavebními dělníky“ je silnější než falsifikátor „Poroste procento sebevražd mezi zaměstnanci automobilového průmyslu, rodiny vysokoškoláků ve Spojených státech budou mít průměrně čtyři nebo více

¹⁰⁴ Merton, 1968

¹⁰⁵ viz kap. 4.6.2.

dětí, ve střední Evropě se zvýší oblíbenost vážné hudby, příjmy profesorů sociologie vzrostou na trojnásobek a většina filmových hvězd začne trávit podstatnou část volného času studiem matematické statistiky.“¹⁰⁶

Bod C znamená, že falsifikátor „dojde k dalšímu poklesu kojenecké úmrtnosti“ (myšleno v dohledné době) je silnější než falsifikátor „po roce 2400 dojde k dalšímu poklesu kojenecké úmrtnosti.“¹⁰⁷

Je důležité všimnout si ne zcela přesného pojetí jazyka při formulaci našich ukázkových falsifikátorů. Co je myšleno „masový“? Kolika procent příslušníků určité třídy se musí jev týkat? Co přesně je v našem kontextu myšleno „vážnou hudbou“? Spadá do této kategorie i klasická opereta? To zcela odpovídá popperovské zásadě, podle níž se má badatel vyhýbat diskuzím o detailním významu slov a spokojit se s dostatečným porozuměním, třeba i intuitivním.¹⁰⁸

7.1. Trojí status sociálněvědní teorie

Popperovská pravidla ovšem mohou posloužit i pro posouzení vnitřní struktury teorie tak, abychom mohli rozlišovat trojí status:

1. Vědecká teorie
2. Metafyzické vyprávění
3. Směs dojmů a pocitů autora

Logickým postupem vědecké práce pak může být sledování této hierarchie odzdoła nahoru. Tedy pořadí:

- Pocity, dojmy, názory, předsudky
- Vznik metafyzického vyprávění. To znamená, že materiál dostane konsistentnější podobu.

¹⁰⁶ tamtéž

¹⁰⁷ tamtéž

¹⁰⁸ viz str. 36

- Vznik vědecké teorie. To znamená, že teorie dostane takovou podobu, aby vyhověla Popperově břitvě.

Metafyzické vyprávění tak hraje ve vědecké práci významnou roli (napomáhá vzniku vědeckých teorií). Nejrůznější předsudky, pocity, názory či postřehy jsou rovněž podstatné (napomáhají vzniku metafyzických vyprávění).

Bereme-li popperovské principy vážně, je ovšem také zapotřebí zdůraznit, že nezáleží na cestě, jakou badatel prošel, ale výhradním měřítkem musí být splnění určitých kritérií. Zatímco kritéria pro určení hranice mezi metafyzickým vyprávěním a vědeckou teorií nám dala Popperova břitva, kritéria pro určení hranice mezi „směsí“ a metafyzickým vyprávěním stanovíme v následujícím textu.

7.2. „Dolní demarkační kritérium“ pro metafyzické vyprávění – Popperova břitva druhého řádu.

Sociálněvědní teorii můžeme označit za metafyzické vyprávění, jestliže:

- a) v jejím rámci je možné identifikovat sadu relativně jednoznačných tvrzení,
- b) žádná dvě tvrzení nejsou ve vzájemném rozporu,
- c) žádné z těchto tvrzení není vnitřně rozporné,
- d) každé další tvrzení nebo jiný prvek teorie je možné odvodit z těchto tvrzení.
- e) Pokud mají tvrzení různý stupeň univerzality, potom je méně obecné tvrzení odvoditelné z obecnějšího. Z toho vyplývá, že případné odmítnutí nebo vyvrácení méně obecného tvrzení znamená také odmítnutí nebo vyvrácení obecnějšího.¹⁰⁹

¹⁰⁹ viz kap. 4.2

Toto „dolní demarkační kritérium“ lze přímo vyvodit z Popperových zásad vědecké práce.¹¹⁰

8. Aplikace Popperovy břitvy na vybraná díla soudobé sociologie

V následujícím textu se pokusíme o aplikaci obou sad pravidel (tedy Popperovy břitvy i Popperovy břitvy druhého řádu na tři díla soudobé sociologie.

Díla jsme vybrali náhodně. Požadovali jsme pouze splnění některých praktických náležitostí, která naši práci usnadní:

- každé z vybraných děl má být dostatečně známé,
- druhou podmínkou je, aby ucelená teorie byla shrnuta v jednom díle, jehož rozsah nepřesahuje 500 stran, a aby toto dílo bylo k dispozici v českém překladu,
- třetí podmínkou bylo, aby se jednalo o dílo, jehož výtisk je v domácí knihovně autora této práce,
- mělo se jednat o díla psaná různými styly s různou strukturou.

Jak už bylo uvedeno, byly takto zvoleny následující sociologické teorie:

- teorie překročení mezí, jak ji Dennis Meadows reformuloval v roce 1992¹¹¹
- teorie kapitalistické revoluce Petera L. Berger¹¹²

¹¹⁰ To je zásada, která přímo vyplývá z principu dedukce. Pokud obecnější tvrzení říká, že všichni právníci jsou lháři, méně obecné tvrzení může konstatovat, že doktor Sokol je lhář. A pokud se ukáže, že doktor Sokol není lhář, je tím vyvráceno tvrzení, že všichni právníci jsou lháři.

¹¹¹ Meadows, 1995

¹¹² Berger, 1993

- teorie rizikové společnosti.¹¹³

8.1. Teorie překročení mezí (Dennis Meadows)

Dílo Dennise Meadowse je jednou z klíčových součástí kánonu myšlenkové školy, jejíž historie začíná vystoupením římského klubu a se kterou je spojován pojem trvale udržitelného rozvoje.¹¹⁴

Knihu Překročení mezí napsal společně s dalšími dvěma experty na otázku trvale udržitelného života Donellou Meadowsovou a Jorgenem Randersem.

Jedná se o poutavý text, který čtenáře nenudí ani na okamžik – nápadité a strhující metafory, záplava postřehů a informací z různých oborů, vyprávění příběhů a útržky politického programu. To vše vytváří jednoznačný dojem a silné sdělení. Pokud ovšem jde o konkrétní formulaci tohoto sdělení, je kniha poněkud vágní a je poměrně obtížné se v ní orientovat.

Nicméně možné to je. Klíč ke knize poskytuje úvod z roku 1991 (byl tedy nejspíš psán zároveň s knihou), kde autoři základní teze uvádějí – byť s odkazem na dílo z roku 1972 – explicitně.¹¹⁵

Znějí takto:

První teze: „Bude-li trvat současná tendence růstu světové populace, industrializace, znečišťování, produkce potravin a vyčerpávání přírodního bohatství, bude někdy v průběhu příštích sta let na této planetě dosaženo mezí růstu. Nejpravděpodobnějším důsledkem bude náhlý a nekontrolovatelný pokles populace i průmyslové kapacity.“¹¹⁶

¹¹³ Beck, 2004

¹¹⁴ Moldan, 2001

¹¹⁵ Meadows 1995, str. 18

¹¹⁶ Autoři uvádí 12 různých scénářů budoucího vývoje, Meadows 1995, str. 127 a dále

- autoři tvrdí, že současná tendence růstu atd. bude nutně pokračovat, pokud nedojde k nějaké naprosto zásadní změně dané zásahem vyšší autority typu světové vlády,
- z modelů vyplývá, že náhlý a nekontrolovaný pokles bude jistým důsledkem tohoto neřízeného růstu, nikoliv pouze důsledkem nejpravděpodobnějším.
- Autoři tvrdí, že pokles se projeví již někdy kolem roku 2030.

Uvedené tvrzení by tedy mělo být přesněji formulováno takto:

Současná tendence růstu světové populace, industrializace a znečišťování bude pokračovat tak dlouho, až bude dosaženo mezí růstu, tedy do období kolem roku 2030. Nutným důsledkem dosažení těchto mezí bude náhlý a nekontrolovatelný pokles počtu obyvatel, průmyslové kapacity a další negativní jevy. Tuto tezi budeme nadále označovat jako tezi A.

Druhá teze: „Tuto tendenci je možné změnit a je možné připravit podmínky ekologické a ekonomické stability, které by byly udržitelné daleko do budoucnosti. Stav globální rovnováhy lze navrhnout tak, aby byly uspokojeny základní materiální potřeby každého člověka a aby každý člověk měl možnost uplatnit své individuální schopnosti.“¹¹⁷ Tuto tezi budeme nadále označovat jako tezi B.

Třetí teze: Jestliže se lidstvo rozhodne usilovat o uskutečnění druhého bodu místo prvního, je jeho šance na úspěch tím větší, čím dříve začne pracovat na jeho dosažení.¹¹⁸ Tuto tezi budeme nadále označovat jako tezi C.

Jsme tedy schopni aplikovat Popperovu břitvu druhého druhu. Vlastní čtení textu by totiž svádělo k dojmu, že se jedná o poměrně chaotickou směs textů různé struktury, jejímž cílem je spíše manipulovat emocemi čtenáře než argumentovat. Nicméně po aplikaci Popperovy břitvy druhého druhu se ukazuje, že:

¹¹⁷ Meadows 1995, str. 18

¹¹⁸ Meadows 1995, str. 18

- a) Je možné identifikovat sadu (trojici) relativně jednoznačných tvrzení.
- b) Žádná z nich nejsou ve vzájemném rozporu.
- c) Žádné z nich není vnitřně rozporné.
- d) Každý další prvek teorie je možné odvodit z těchto tvrzení.¹¹⁹

Je tedy možné konstatovat, že dílo úspěšně prošlo testem Popperovy břitvy druhého druhu.

V dalším kroku se pokusíme zařadit posuzovanou práci na jednu ze stran demarkační hranice metafyzické vyprávění versus vědecká práce.

Máme sadu tvrzení, a tato tvrzení rozhodně nejsou banální v tom smyslu, že by mohla být automaticky pokládána za pravdivá. To je velmi silný rys Meadowsovy práce.

Tvrzení A má řadu odpůrců. Z desítek autorů a spisů můžeme například zmínit práci Mojžíra Hampla Tajemství trvale nevyčerpatelných zdrojů.¹²⁰

Tvrzení B, tedy názor, že je možné vytvořit společnost, která všem lidem zajistí život v dostatku, která každému jedinci umožní rozvoj jeho individuálních schopností a zároveň bude šetrná k přírodě, tedy modernizovaná verze utopického socialismu naráží na odpor stoupenců nejrůznějších myšlenkových škol. Od konzervativců¹²¹ přes liberální ekonomy¹²² až po badatele, kteří se systematicky věnují biologické povaze člověka¹²³

Proti tvrzení o tom, že čím dříve bude změna provedena, tím méně bolestivá bude (teze C) vede ke sporu s koncepcí diskontování budoucnosti¹²⁴ a

¹¹⁹ V našem případě by bylo přesnější prohlásit, že teorie neobsahuje žádný další významný prvek. Kniha totiž sestává z různých typů argumentů na podporu těchto tvrzení.

¹²⁰ Hampl, M.: Tajemství trvale nevyčerpatelných zdrojů, str. 19-24 , v Trvale udržitelný život, 2004.

¹²¹ Hayek 1994, Burek 1997

¹²² Friedman, 1992

¹²³ Wilson, 1998

¹²⁴ Lawson, 2009

také k tvrzení, že v budoucí bohatší a technologicky pokročilejší společnosti by nutné změny neměly tak dramatický dopad na životní úroveň.¹²⁵

Jedná se o zajímavé debaty, nicméně naším úkolem pro tuto chvíli není dát za pravdu jedné ze stran sporu, nýbrž aplikovat Popperovu břitvu na posuzované dílo a umístit dílo na jednu či druhou stranu demarkační linie.

Existují tedy falsifikátory?

K tvrzení B neexistuje žádný falsifikátor. Sám Meadows to uznává, když tvrdí¹²⁶, že žádný současný poznatek ani žádná současná představa nemůže být na budoucí trvale udržitelnou společnost aplikována. „*Pro kohokoliv je dnes nemožné popsat svět, který by se mohl vyvinout z revoluce trvalé udržitelnosti tak... jako by bylo pro anglického horníka v roce 1750 nemožné představit si montážní linku Toyoty.*“ Fakta pozorovaná v našem světě jsou tedy irelevantní a nemohou vést k vyvrácení tezí, která se týkají jiného světa.

K tvrzení A je možné stanovit falsifikátor poměrně snadno. Pokud do roku 2050 nedojde k prudkému a nekontrolovatelnému poklesu počtu obyvatel a průmyslové produkce, bude tato teze vyvrácena. Potíž je ovšem v tom, že žádná falsifikační situace nemůže nastat za autorova života. Navíc sám Meadows ve své knize tvrdí, že mezí již bylo dosaženo¹²⁷, přestože k poklesu počtu obyvatel ani průmyslové produkce zjevně nedochází. Můžeme tedy konstatovat, že **ani pro tvrzení A neexistuje REÁLNÝ falsifikátor.**

Ani k tvrzení C žádný falsifikátor neexistuje. Sám Meadows žádný falsifikátor neuvádí. Veškerá jeho argumentace je založena na tvrzení, že existuje podobnost mezi určitými fyzikálními jevy a chováním společností. Vhodnost využití této metafory může být zpochybněna, ovšem žádné takové zpochybnění nebo dokonce odmítnutí určité metafory nevede k vyvrácení tvrzení C.

¹²⁵ Lomborg, 2006

¹²⁶ Meadows, 1995, str. 240

¹²⁷ Meadows, 1995, str. 19

Závěr: Meadowsova teorie mezi růstu a trvale udržitelného života, jak je zachycena ve zmíněné publikaci, není vědeckou teorií. Neexistuje žádný pevný vztah mezi touto teorií a fakty. Může být uznávána za pravdivou bez ohledu na jakákoliv zjištěná fakta.

Aplikace Popperovy břitvy druhého druhu nicméně ukázala, že se jedná o solidně stavěné a konsistentní metafyzické vyprávění, které může být cenným zdrojem hypotéz při vytváření vědeckých teorií. Vynechání kroku vytváření vědecké teorie je ovšem nepřipustným zjednodušením (chcete-li, intelektuálním selháním) a požadavek na zavádění politických a ekonomických změn na základě metafyzické teorie je stejně neetický jako by byl požadavek na nahrazení laického zákonodárství náboženským.

Stojí za pozornost, že k tomuto závěru jsme byli schopni dojít mechanickou aplikací jednoduchých kritérií, která jsou zjevně nezávislá na pozici badatele. To nám umožnilo vyhnout se jiné kritice Meadowsovy teorie, která by snad mohla být legitimní: Meadows jednoznačně stanovuje budoucnost miliard lidí, jejich vztahů a kvality života na základě modelu zahrnujícího méně než 200 proměnných, mezi nimiž jsou prosté mechanické vztahy. Taková kritika by totiž otevírala nekonečný počet dalších otázek: Bylo by legitimní předpovědět budoucnost lidstva na základě 500 proměnných? A co na základě 50 000 proměnných? Co je správné číslo? To vede k nekonečným diskuzím, které mohou jen obtížně poskytnout jednoznačnou odpověď o tom, jaký je status teorie.

8.2. Teorie kapitalistické revoluce (Peter L. Berger)

Peter L. Berger se proslavil zejména jako postava fenomenologické sociologie¹²⁸, pro účely testování našich popperovských břitev však uijeme jednu z jeho pozdních prací a nejspíš asi jedinou velkou práci zaměřenou na otázky politické sociologie, politické ekonomie a politologie. Je výsledkem

¹²⁸ Berger, Luckmann, 1999

několika let bádání, kdy stál v čele Institute for Research of Economic Culture při Bostonské univerzitě. Kniha *The Capitalist Revolution*¹²⁹ byla původně vydána v roce 1986, český překlad vyšel o šest let později. Sám Berger hned na prvních stránkách konstatuje¹³⁰, že „cílem této knihy je načrtnout hlavní rysy teorie vztahů mezi kapitalismem a společností v moderním světě“.

Pro naše účely je podstatné, že Bergerova kniha obsahuje jednoznačně formulované teze, které jsou v rámci jednotlivých kapitol podrobněji vyloženy a poté shromážděny do jediné kapitoly.¹³¹ Při bližším pohledu se však ukazuje, že podstatná část z těchto tezí představuje pouze konstatování o tom, že došlo k určité historické události, nikoliv teze, k nimž by bylo možné hledat falsifikátory. To se týká například hned dvou prvních Bergerových propozic.

- Industriální kapitalismus uvolnil největší produktivní sílu v dějinách lidstva (myšleno v dosavadních dějinách).
- Doposud žádný jiný sociálněekonomický systém nebyl schopen vytvořit srovnatelnou produktivní sílu.

Vybereme-li tedy ze zmíněných 50 propozic jen skutečné teze ve smyslu stavby teorie, získáme přibližně dvě desítky tezí. V následujícím textu prozkoumáme první desítku z nich. Pro účely otestování našich kritérií to je dostatečné.

Teze A: Ekonomika orientovaná na výrobu pro tržní směnu poskytuje optimální podmínky pro trvalou a stále rostoucí produktivní kapacitu založenou na moderní technice.

Možnosti falsifikace: I když je obtížné přesně posoudit, jaké podmínky jsou optimální, je zřejmé, že výskyt situace, kdy by v určité zemi nebo skupině zemí volný trh efektivně bránil růstu produktivity a zavádění nových technologií, by tuto tezi vyvrátil.

¹²⁹ Berger, 1993

¹³⁰ Berger, 1993, str. 7

¹³¹ Berger, 1993, str. 232 – 237

Je důležité vidět, že se nejedná o banální a samozřejmou tezi. Stačí připomenout, že například akční plán Evropské komise EU 2020¹³² vychází z předpokladu, že bez řízených státních zásahů by soukromý sektor nezvyšoval efektivitu a nezaváděl nové technologie (nebo alespoň ne dostatečně rychle).

Teze B: Vyspělý industriální kapitalismus ...vytváří nejvyšší materiální úroveň pro široké vrstvy obyvatelstva, jaká kdy v dějinách lidstva existovala.

Možnosti falsifikace: Tato teze by byla vyvrácena, pokud by v některé zemi s průmyslovým kapitalismem klesla životní úroveň na úroveň poměrů před průmyslovou revolucí. Ojedinělý případ by možná bylo možné obhájit speciálními okolnostmi, pokud by se takových situací vyskytlo více, byla by teze vyvrácena. Respektive stalo by se z ní tvrzení o tom, že v určitém historickém období vytvářel industriální kapitalismus nejvyšší materiální úroveň v dějinách lidstva pro široké vrstvy.

Teze C: V západních společnostech a ve většině ostatních společností technická modernizace a ekonomický růst způsobují, pokud se udrží, nejprve prudký vzrůst nerovností v příjmech a majetku, následné ostré snížení těchto nerovností a nakonec jejich relativní stabilizaci na určité úrovni.

Možnosti falsifikace: Tuto tezi by velmi snadno vyvrátila situace, kdy by se při delším období hospodářského růstu v některé západní zemi nerovnosti chovaly jinak, než Berger popisuje. Například v první fázi růstu by se nerovnosti snižovaly, a ve druhé zvyšovaly.

Teze D: Tyto změny v příjmových a majetkových rozdílech ... jsou relativně nezávislé na formách sociálně ekonomické organizace.

Možnosti falsifikace: Tato teze by byla vyvrácena objevením typu společnosti, kde by industrializace a hospodářský růst nevedly k popisovaným změnám nerovnosti.

Můžeme však konstatovat, že tento falsifikátor je poměrně slabý, protože dosud nevíme o žádné konkrétní možnosti vzniku takové společnosti.

¹³² Mach: online

Teze E: Vyrovnávací fáze tohoto procesu může být posílena a urychlena politickými zásahy, ale pokud tyto intervence přesáhnou určitou míru (kterou dnes nelze přesně určit), vyvolá to negativní důsledky pro ekonomický růst, a případně pro životní úroveň.

Možnosti falsifikace: Tato teze nemá falsifikátor. I kdyby se vyskytla situace, kdy by masivní státní přerozdělovací zásahy nevedly k omezení hospodářského růstu, bylo by možné tezi udržet tvrzením, že nebylo dosaženo oné nedefinované „určité míry“.

Teze F: V období industriálního kapitalismu byly všechny dřívější formy stratifikace postupně nahrazeny stratifikací třídní.

Možnosti falsifikace: Tuto tezi by vyvrátil výskyt situace, kdy by byl v některé zemi prováděn průmyslový kapitalismus takovými vzorci sociální mobility a třídních vztahů, jaké jsou typické spíše pro feudální společnosti. Je ovšem otázkou, zda taková situace už nenastává, a pokud by nastala, zda by se jí podařilo identifikovat.¹³³

Můžeme tedy konstatovat, že falsifikátor této teze je slabý, pokud existuje.

Teze G: Proces industrializace je nezávisle na sociálněekonomickém charakteru organizace základní determinantou sociální mobility.

Možnosti falsifikace: Tuto tezi by vyvrátil výskyt společnosti, kde by industrializace nezměnila míru a charakter sociální mobility. Je myslitelné, že by k tomu mohlo dojít v Číně nebo třeba některém africkém státě.

Teze H: Ve všech vyspělých industriálních společnostech se vzdělání stalo nástrojem vzestupné mobility naprosto prvořadé důležitosti.

Možnosti falsifikace: Tuto tezi by vyvrátil výskyt průmyslové společnosti, kde by vzdělání nebylo významným faktorem mobility.

¹³³ Šubrt 2010, str. 172 -183

Takový falsifikátor ovšem otevírá řadu otázek. Je vzdělání skutečně nástrojem mobility nebo jen znakem příslušnosti k určité společenské vrstvě?¹³⁴ Kdy se ještě jedná o společnost průmyslovou a kdy už o společnost post-průmyslovou.

Ani v tomto případě tedy nemůžeme hovořit o kvalitním falsifikátoru.

Teze I: Industriální kapitalismus, zvláště je-li spojen s politickou demokracií, s největší pravděpodobností podporuje otevřenost stratifikačního systému společnosti.

Možnosti falsifikace: Teze založená na tom, že něco „s největší pravděpodobností podporuje...“ je natolik nekonkrétní, že může být jen velmi obtížně vyvracena. Na druhou stranu je ovšem zřejmé, že výskyt byť i jediné společnosti, kde by koexistovaly průmyslový kapitalismus, politická demokracie a kastovní systém, by zmíněnou tezi minimálně zpochybnil.

Teze J: Současné západní společnosti jsou charakterizovány neustálým konfliktem mezi dvěma třídami, starou střední třídou a novou střední třídou.

Možnosti falsifikace: Hovoříme-li o tom, že společnosti jsou charakterizovány, odkazuje to k možnosti tyto společnosti nějak popsat nebo nějak chápat. To z principu není možné vyvrátit.

Závěr: Bergerova teorie vztahů mezi kapitalismem a společností v moderním světě¹³⁵ je vědeckou teorií v popperovském smyslu. Některé z hypotéz (sám Berger používá termín hypotéza¹³⁶) zjevně nejsou falsifikovatelné a některé jen velmi nekvalitně. Přesto zbývá dostatek tezí s požadovanými parametry.

V případě Bergerovy Kapitalistické revoluce nám posuzování významně usnadnila struktura díla, kdy teze/hypotézy jsou explicitně

¹³⁴ tamtéž

¹³⁵ Berger, 1993, str. 7

¹³⁶ tamtéž

definovány a dokonce seskupeny na jednom místě. To umožňuje kontrolu, zda si tyto teze navzájem neodporují a zda nejsou vnitřně rozporné.

8.3. Teorie rizikové společnosti (Ulrich Beck)

Kniha Ulricha Becka *Riziková společnost*¹³⁷ patří k sociologické klasice¹³⁸ po více než generaci. Beck vyvolává respekt a je označován za „mezinárodně uznávanou osobnost“¹³⁹, zároveň jsou ale jeho názory odmítány s tím, že jeho tvrzení je jednoznačně nepravdivé.¹⁴⁰

Není naším cílem se připojit k jedné nebo druhé straně, ale ověřit funkčnost popperovských břitev. To znamená, že nás nebude zajímat pravdivost či nepravdivost práce, ale její struktura. Tedy způsob, jakým jsou formulovány teze, a vlastně i to, zda kniha vůbec nějaké teze obsahuje.

Při povrchnější interpretaci Becka podle slovníkových hesel¹⁴¹ je možné nabýt dojmu, že německý sociolog tvrdí buď, že se statisticky zvýšila rizika, kterým lidé čelí nebo že se alespoň zvýšila všeobecná úroveň obav, a z toho vyplývající stres. Obě tato tvrzení by mohla potenciálně vést k falsifikovatelným tezím. Při podrobnějším čtení se ovšem ukazuje, že Beck nic podobného netvrdí.

Pohled na společnost konce 20. století jako na rizikovou společnost předkládá především jako návod, jak tuto společnost chápat a vysvětlovat. Sám Beck v této souvislosti hovoří o tzv. referenčních rámcích¹⁴², to znamená, že

¹³⁷ Beck, 2004

¹³⁸ Loužek, 2007

¹³⁹ Šubrt, 2010, str. 204

¹⁴⁰ Loužek, 2007

¹⁴¹ Wikipedie. Ulrich Beck: online

¹⁴² Beck, 2004, str. 83 a násl.

nezáleží na skutečnosti v nějakém objektivním smyslu, ale na tom, z jakého úhlu na ni pohlížíme.

Kniha obsahuje desítky tvrzení, se kterými je možné souhlasit či polemizovat. Například tvrzení, že zavádění flexibilní pracovní doby snižuje šance zaměstnanců a je projevem „kolektivní degradace“¹⁴³ je v ostrém rozporu se závěry, ke kterým dochází jiní autoři¹⁴⁴, podle nichž flexibilnější formy organizace podporují svobodu a kreativitu. Je však důležité si uvědomovat, že případné potvrzení nebo vyvrácení žádné z tezí nemůže ovlivnit koncepci referenčního rámce. Naopak, teprve referenční rámec umožňuje posuzovat pravdivost nebo nepravdivost.

Tento přístup dobře ukazuje pasáž o kalkulovatelnosti či odhadnutelnosti vedlejších důsledků¹⁴⁵. To, co se empiricky jeví jako nekalkulovatelné v tom weberovském smyslu, že s tím není možné počítat předem, to se změnou referenčního rámce stává odhadnutelným. Beck dokonce tvrdí, že čím obtížněji je budoucí výskyt nějaké události kalkulovatelný, tím snáze je předvídatelný.¹⁴⁶ Je pochopitelně nemožné, aby obě části předcházející věty byly zároveň pravdivé v rámci jednoho referenčního rámce. Jde tedy o to, že každý referenční rámec ukazuje něco jiného jako pravdivé.

Tomu odpovídá i pět základních Beckových tezí:¹⁴⁷

- 1) Rizika, která jsou vytvářena na nejpokročilejším stupni výrobních sil, zůstávají v zásadě neviditelná a vyjevují se teprve ve smyslu správného vědění o nich a správné definice.
- 2) Nová rizika ohrožují nejen chudé, ale i bohaté. Přinášejí jim ekonomická rizika a vlastně i určitou formu vyvlastnění. To ovšem souvisí „se sociálním uznáním rizik“, což opět ukazuje ke správné definici.

¹⁴³ Beck, 2004, str. 227

¹⁴⁴ Nový, Surynek a kol. 2002, str. 203 – 229

¹⁴⁵ Beck, 2004, str. 285 a násl.

¹⁴⁶ Beck, 2004, str. 286

¹⁴⁷ Beck, 2004, str. 29 – 31

- 3) Správné pojetí rizik umožňuje neomezené vytváření potřeb, které je možné uspokojovat, což zajišťuje model dalšího kapitalistického růstu.
- 4) V situaci ohrožení „vědomí určuje bytí“. Tedy vědění o rizicích určuje situaci.
- 5) Sociálně uznaná rizika rozšiřují politickou sféru i na ty oblasti, které tradičně patřily do hájemství soukromého podniku.

Povšimněme si, že žádná z těchto tezí nehovoří o nové skutečnosti v empirickém smyslu, ale o novém chápání dosavadní skutečnosti (referenčním rámci).

Je zcela zřejmé, že v takové situaci nelze aplikovat falsifikátory. Ty prostě patří do jiného referenčního rámce. Pokusme se tedy alespoň aplikovat Popperovu břitvu druhého řádu.

- a) **Je možné identifikovat sadu relativně jednoznačných tvrzení?** Je zřejmé, že odpověď zní ano.
- b) **Platí, že žádná dvě tvrzení nejsou ve vzájemném rozporu?** I zde můžeme konstatovat, že Beckovo dílo obstálo.
- c) **Platí, že žádné z těchto tvrzení není vnitřně rozporné?** Zde je obtížné odpovědět kladně nebo záporně, protože takovou odpověď je možné dát pouze v rámci našeho referenčního rámce, který je zřejmě jiný než Beckův.
- d) **Je možné každé další tvrzení nebo jiný prvek teorie odvodit z těchto tvrzení?** To je bod, který Beckova teorie jednoznačně nesplňuje, jak dále ukážeme.

Jak už jsme uvedli, v Beckově knize najdeme desítky tezí. Vybereme proto jen některé z nich, jak je uvádí Šubrt¹⁴⁸ a Loužek.¹⁴⁹

- Nastupující globalizace snižuje nebo ruší význam národních států.
- Dochází k erozi stavovsky zabarvených vzorců chování.
- Dochází ke změnám genderově podmíněné dělby práce.

¹⁴⁸ Šubrt, 2010

¹⁴⁹ Loužek, 2007

- Pro moderní průmyslové společnosti je typická neustálá flexibilní podzaměstnanost.
- Současná společnost chápe sama sebe jako problém.
- Mezi krajní chudobou a krajním rizikem existuje systémová přitažlivost.
- Stát založený na principech parlamentní demokracie a podnikání založené na principech ekonomické racionality existují v zásadě nezávisle vedle sebe.
- Stát (demokracie) jsou postupně odsouvány na druhou kolej a stávají se méně významnými než podnikání (technická racionalita).
- Demokratická vláda tak musí řešit důsledky, „které sama nezavinila, ale nemůže se jim vyhnout.“¹⁵⁰
- Na konci 20. století dochází k nové formě zbídačení mas srovnatelné s raným kapitalismem.
- Řešením je „demokratizace technicko-ekonomického vývoje“¹⁵¹ což fakticky znamená nějakou formu zestátnění.

Není naším úkolem tyto teze posuzovat nebo jejich seznam rozšiřovat (což by nebylo obtížné). Pro naše účely je podstatné, že žádná z nich není odvozena z pěti výše uvedených základních tezí. Pokud mezi nimi nějaká logická souvislost existuje, potom pouze v rámci Beckova jiného výkladového rámce, nikoli v rámci klasické logiky.

Závěr: Beckova teorie rizikové společnosti, tak, jak je zachycena ve stejnojmenné knize, nejen, že není vědeckou teorií v popperovském slova smyslu, ale není ani předvědeckou teorií. V předložené podobě se jedná pouze o vnitřně nekonsistentní soubor tezí opatřených univerzálním zdůvodněním, proč není možné aplikovat běžné metody posuzování pravdivosti či nepravdivosti tvrzení.

Tento názor ostatně podporuje skutečnost, že ani mezi Beckovými stoupenci není soulad v tom, co se vlastně rizikovou společností myslí.¹⁵²

¹⁵⁰ Šubrt, 2010, str. 210

¹⁵¹ Loužek, 2007, str.38 - 90

¹⁵² Kamarýt, 1996

9. Závěr

První předběžný pokus aplikovat obě Popperovy břitvy ukázal, že mají dostatečnou diskriminační schopnost. Zdůrazňujeme však, že se jedná o předběžný závěr. Pro lepší test použitelnosti bychom museli Popperovy břitvy aplikovat na mnohem větší počet děl.

Logicky se nabízí otázka po validitě. Podle čeho vlastně Popperovy břitvy rozlišují? Proč by právě takovému rozlišení měla být přikládána váha? Na tuto námitku existuje jediná odpověď. Odkaz na Popperovy základy metodiky vědecké práce, na kterých jsou břitvy založeny. Pokud je možné obhájit tyto základy (o shrnutí určité diskuze na toto téma jsme se pokusili v kapitolách 4 až 6), potom by měly obstát i jejich aplikace.

Je už pevnou součástí sociologické tradice pravidelná kritika údajného selhání hlavního proudu dosavadní sociologie.¹⁵³ Pokud však něco podobného prohlásí klasik klasiků Petr L. Berger, znamená to, že bychom alespoň jádro jeho argumentace měli brát vážně. Máme zde na mysli jeho konstatování¹⁵⁴, že každá z podstatných vývojových změn v poválečném západním světě překvapila sociology stejně jako všechny ostatní. „A co víc, dokonce i poté, kdy se tyto změny staly zřejmými, sociologové byli nuceni konstatovat, že je nedokážou v rámci sociologické teorie ani vysvětlit, ani pochopit. Neschopnost sociologů... naznačuje, že skutečně něco není v pořádku.“¹⁵⁵

Hlavními příčinami katastrofálního selhání sociologů jsou podle Bergera:

- a) Tendence sociologů vysvětlovat všechny jevy tak, jako by se interakcí zúčastňovali pouze západní sekularizovaní intelektuálové. Neschopnost či neochota připustit, že i takový postoj je jen parciálním a jedním z mnoha.
- b) Ideologická zaslepenost, přičemž „nejhorším důsledkem idealizace sociologie, k němuž došlo v šedesátých a sedmdesátých letech, je

¹⁵³ Šubrt, 2010

¹⁵⁴ Berger, 1994

¹⁵⁵ Tamtéž, str. 40

přetrvávající domněnka, že objektivnost a „bezzásadovost“ nejsou možné, a že sociologové by proto měli nepokrytě zaujímat stranické postoje.“¹⁵⁶

Berger připouští i možnost, že by situace mohla vést až k zániku sociologie. „Lze však tento osud zvrátit? Nejsem si tak zcela jist. Zhoubná choroba už pronikla příliš hluboko,“¹⁵⁷ domnívá se, ač naznačuje některé cesty, jak pěstování sociologie pozměnit.

Právě možnost aplikovat jednoduchá kritéria bez ideového zaměření by mohla být jednou z protilátek na zmíněnou zhoubnou chorobu. To neznamená, že by sociolog nemohl být osobně společensky angažovaný. Nikdo, kdo přečetl *Otevřenou společnost*, nemůže pochybovat o tom, že Popperovi ležel osud západní společnosti velmi na srdci. Ale i osobně angažovaný člověk může při vytváření teorií a formulaci myšlenek respektovat určitá kritéria. Ta mohou nakonec i jemu samotnému pomoci, aby si ujasnil, kam až sahá jeho politické přesvědčení a kde jde o pěstování vědy.

Pokud to tento spisek usnadní alespoň někomu, splnil svůj účel.

¹⁵⁶ Tamtéž, str.42

¹⁵⁷ Tamtéž, str. 42

LITERATURA:

Anderson, E.: Feminist Epistemology and Philosophy of Science.

<http://plato.stanford.edu/entries/feminism-epistemology/#femsci>

Aron, R.: Esej o svobodách. Archa, Bratislava, 1999.

Ballestrem, K., Ottmann, H.: Politická filosofie 20. století. OIKÚMENÉ, Praha 1993.

Beck, U.: Riziková společnost: Na cestě k jiné modernitě. Sociologické nakladatelství, Praha 2004.

Berger, P.: Kapitalistická revoluce. Archa, Bratislava 1993.

Berger, P.: Sociologie: Neračte se obtěžovat?. Spektrum, Washington D.C. 1994.

Berger, P.: Pozvání do sociologie. Správa sociálního řízení FMO, Praha, 1991.

Berger, P. L.; Luckmann, T.: Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 1999.

Burke, E.: Úvahy o revoluci ve Francii. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 1997.

Buriánek, J. Metody a techniky sociologického výzkumu. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1988.

Čížek, F.: Filosofie, metodologie, věda. Svoboda, Praha 1969.

Dahrendorf, R.: Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford University Press, Stanford 1959.

Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. stol. Svoboda, Praha 1982.

Drucker, P.: Innovation and Entrepreneurship. Harper & Row, NY 1986.

Filosofie vědy. Svoboda, Praha 1968.

Freud, S.: Vybrané spisy I. Avicenum, Praha 1991.

Friedman, M.: Svoboda volby. H&H, Jinočany 1992.

Gramsci, A.: Historický materialismus a filosofie Benedetto Croceho. Svoboda, Praha 1966.

Hampl, M.: Tajemství trvale nevyčerpatelných zdrojů, in: Trvale udržitelný život, CEP, Praha, 2004

Hampl, P.: Kořeny amerického průšvihů.

<http://www.finmag.cz/cs/finmag/penize/koreny-americkeho-prusvihu-urednici-uci-podnikatele-podnikat/>

Hampl, P.: Sociologie řízení. VŠEM, Praha 2011.

Hayek, F. A.: Cesta k nevolnictví. Občanský institut, Praha 1991.

Hayek, F. A.: Právo, zákonodárství a svoboda. Academia, Praha 1994.

Hayek, F. A.: Kontrarevoluce vědy. Liberální institut, Praha 1995.

Hegel, G. F. W.: Základy filozofie práva. Academia, Praha 1992.

In memoriam – Karl Popper v Praze. CEU, Praha 1994.

Kamarýt, J.: Riziková společnost a ekologická modernizace. Sociologický časopis, 1996, č. 32, str. 279-284.

Keller, J.: Úvod do sociologie. SLON, Praha 1992.

Klofáč, J.; Tlustý, V.: Soudobá sociologie. Svoboda, Praha 1967.

Lawson, N.: Vraťme se k rozumu. Dokořán, Praha 2009.

Lomborg, B.: Skeptický ekolog: jaký je skutečný stav světa? Dokořán; Liberální institut, Praha 2006.

Loužek, M.: Metodologie ekonomie. Karolinum, Praha 2009.

Loužek, M.: Riziková společnost, záminka pro regulaci. Revue Politika 5, 2007, č. 2, s. 37-40

Mach, P.: Úskalí evropské integrace, CEP, Praha 2003.

Mach, P.: Evropský plán „dohnat a předejnat“ nevyšel.

<http://www.reformy.cz/zpravy/mach-evropsky-plan-%E2%80%9Edohnat-a-predejnat%E2%80%9C-nevyšel/>

Macháček, J.: Mezi dogmatismem a otevřeností – rozhovor s R. Dahrendorfem. Respekt 1993/6, str. 9.

Marcuse, H.: Jednorozměrný člověk. Naše vojsko, Praha 1991.

Mannheim, K.: Ideologie a utopie. Archa, Bratislava 1991.

Marx, K.: Manifest komunistické strany. Svoboda, Praha 1949.

Marx, K.: Bída filosofie. Svoboda, Praha 1950.

Marx, K.: Kapitál I., v: Marx, K.; Engels, B.: Vybrané spisy v pěti svazcích. Svoboda, Praha 1977.

Meadows, Donella H. Překročení mezí. Konfrontace globálního kolapsu s představou trvale udržitelné budoucnosti. Argo, Praha 1995.

Merton, R.K. Social theory and social structure. The Free Press 1957.

Mills, C. W.: Sociologická imaginace. Mladá Fronta, Praha 1968.

Mind Tools. Brainstroming: generating many radical, creative ideas.

<http://www.mindtools.com/brainstm.html>

Mishan, E.: Spor o ekonomický růst. SLON, Praha 1994.

Moldan, B.: (Ne)udržitelný rozvoj - Ekologie hrozba i naděje. Karolinum, Praha 2001.

Nový, Surynek a kol.: Sociologie pro ekonomy a manažery. Grada Publishing, Praha 2002.

O'Hear, A.: Karl Popper: Philosophy and Problems. University of Cambridge Press, Melbourne 1995.

Parusniková, Z.: Kritický racionalismus a jeho vyústění. Academia, Praha 1989.

- Peregrin, J.: Úvod do analytické filosofie. Hermann a synové, Praha 1992.
- Petrusek, M.: Teorie a metoda v moderní sociologii. Karolinum, Praha 1993.
- Platón: Politikos. OIKÚMENÉ, Praha 1995.
- Platón: Ústava. Svoboda-Libertas, Praha 1993.
- Popper, K. R.: The Logic of Scientific Discovery. Hutchinson, London 1960.
- Popper, K. R.: Conjectures and Refutations. Routledge and Kegan Paul, London 1976.
- Popper, K. R.: The Self and Its Brain. Springer International, 1977.
- Popper, K. R.: Bída historicismu. OIKÚMENÉ, Praha 1994a.
- Popper, K. R.: Otevřená společnost a její nepřátelé I. OIKÚMENÉ, Praha 1994b.
- Popper, K. R.: Otevřená společnost a její nepřátelé II. OIKÚMENÉ, Praha 1994c.
- Popper, K. R.: Věčné hledání. Prostor, Praha 1995
- Rorty, R.: Veda jako solidarita. V: Za zrkadlom moderny. Archa, Bratislava 1991.
- Schumpeter, J. A.: Capitalism, Socialism and Democracy. Unwin Paperback, London 1987.
- Scruton, R.: Krátke dejiny novovekej filozofie. Archa, Bratislava 1991.
- Sedláček, J.: recenze Popperovy Otevřené společnosti I. V: Sociologický časopis, 1996/1, str. 103-107.
- Sociologické školy, směry, paradigmata. Slon, Praha, 1996.
- Soukup, V.: Dějiny sociální a kulturní antropologie. Univerzita Karlova, Praha 1994.
- Störig, H. J.: Malé dějiny filozofie. Zvon, Praha 1992.
- Šubrt, J.; Balon, J.: Soudobá sociologická teorie. Grada Publishing, Praha 2010.
- Šubrt a kolektiv: Soudobá sociologie: Teoretické koncepce a jejich autoři. Karolinum, Praha 2007.

Šrubař, I.: Neoliberalismus, transformace a občanská společnost. V: Sociologický časopis, 1996/1, str. 67-78.

Toynbee, A.: Studium dějin. Práh, Praha 1995.

Velký anglicko-český slovník. Akademia, Praha 1991-1993.

Wiatr, J.: Angažovaná sociologie. Mladá Fronta, Praha 1970.

Wikipedie: Ulrich Beck.

http://cs.wikipedia.org/wiki/Ulrich_Beck

Wikipedie: Occamova břitva.

http://cs.wikipedia.org/wiki/Occamova_b%C5%99itva

Wilson, E. O.: Sociobiology. Harvard University Press, Cambridge 1998.

Witgenstein, L.: Tractatus logico – philosophicus. OIKÚMENE, Praha 1993.